

Mütevâtir Haberin Yalan Olmasının Ontolojik İmkânı ile Epistemolojik İmkânsızlığına Dair Mukayeseli Metin Analizi

Comparative Textual Analysis on the Ontological Possibility and Epistemological Impossibility of the Falsity of Mutawâtir Khabar

Yunus ÖZTÜRK

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri
Bölümü, Kelâm

Hitit University, Faculty of Theology, Department of Basic
Islamic Sciences, Kalam
Çorum/Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-2756-7352>

ozturkyunus52@hotmail.com

Mustafa AYKAÇ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm
Bilimleri Bölümü

Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of
Basic Islamic Sciences

Kastamonu, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-3126-1070>

maykac19@gmail.com

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Başvuru | Submission: 31.03.2026

Kabul | Accept: 26.06.2026

Yayın | Publish: 30.06.2026

DOI: <https://doi.org/10.18403/emakalat.1919812>

Atıf | Cite As

Öztürk, Yunus - Aykaç, Mustafa. "Mütevâtir Haberin Yalan Olmasının Ontolojik İmkânı ile Epistemolojik İmkânsızlığına Dair Mukayeseli Metin Analizi". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 19/1 (Haziran 2026), 98-118. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1919812>

Yazar Katkı Oranları:

Araştırmanın Tasarımı: Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)

Araştırma-Veri Analizi-Doğrulama: Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)

Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi: Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)

Değerlendirme: Bu makale iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi ve değerlendirildi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/emakalat/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contribution Rates:

Conceptualization: Author-1 (%80) - Author-2 (%20)

Data Curation: Author-1 (%80) - Author-2 (%20)

Investigation-Analysis-Validat: Author-1 (%80) - Author-2 (%20)

Writing: Author-1 (%80) - Author-2 (%20)

Writing - Review & Editing: Author-1 (%80) - Author-2 (%20)

Review: This article was reviewed and evaluated by two external reviewers using a double-blind peer review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by performing a similarity scan (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Complaints: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/emakalat/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bu makale, mütevâtir haberin ontolojik mahiyeti ile epistemolojik zemini arasındaki mantıksal ilişkiyi konu edinmiştir. Makalede mütevâtir haberin tarifinde yer verilen “yalan üzerine birleşmenin imkânsızlığının” aklen mi, âdeten mi olduğu soruşturulmuştur. Konu hakkında yapılan çalışmaların bazılarında yalan üzere birleşmenin imkânsızlığının aklen olduğu dile getirilirken; bazı çalışmalarda ise imkânsızlığın âdeten olduğu belirtilmektedir. Kimi çalışmalarda literatürde aklen ve âdeten şeklinde kayıtların olduğuna temas etmiş, ancak söz konusu farklılığın sebebi ve doğru yaklaşımın ne olduğuna dair ontolojik ve epistemolojik bir tartışma yürütmemiştir. Literatürde görünen söz konusu eksiklik, bu makalenin ortaya çıkma zeminini teşkil etmektedir. Makale konuyu ontolojik ve epistemolojik açıdan tartışarak, söz konusu eksikliği ve yer yer görülen hataları aşmaya çalışmaktadır. Makale, haberin mahiyeti, zâti imkân ve akli imkânsızlık gibi mantıksal ve epistemolojik zeminle konuyu ilişkilendirerek, imkânsızlığın akli değil, âdeten olduğunu temellendirmektedir. Klasik kelâm ve usûl-i fıkıh literatüründe konuyla ilgili yaygın yaklaşımın âdeten imkânsızlık şeklinde olduğu görülmüştür. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi literatüründe azımsanamayacak bir çoğunluğun konunun bu yönünü gözden kaçırarak; aklen muhâl, mümteni’ veya imkânsız şeklinde nitelemeye devam ettiği saptanmıştır. Makale, mütevâtir haberdeki yalan üzere birleşmenin imkânsızlığının âdeten oluşuna yeniden dikkat çekip bunu haberin mahiyetini ifade eden zâti imkân ile ilişkilendirmesi ve ontolojik olasılığa yönelik epistemolojik imkânsızlığın âdeten imkânsızlık oluşunu akli hükümler ile ilişkilendirerek temellendirmesi açılarından literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mütevâtir Haber, Ontolojik İmkân, Epistemolojik İmkânsızlık, Akıl.

Abstract

This article focuses on the logical relationship between the ontological nature of *mutawâtir khabar* and its epistemological foundation. The study investigates whether the “impossibility of agreeing upon a lie,” as cited in the definition of *mutawâtir khabar*, is intellectual (*‘aqlan*) or habitual/empirical (*‘âdatan*). While some existing studies suggest this impossibility is intellectual, others state it is habitual. Some works mention the existence of both intellectual and habitual records in the literature, but fail to conduct an ontological and epistemological discussion regarding the cause of this difference or the correct approach. The aforementioned gap in the literature constitutes the basis for this article. By discussing the subject from ontological and epistemological perspectives, this paper seeks to address this gap and correct occasional errors in the field. By correlating the subject with logical and epistemological foundations—such as the nature of information, intrinsic possibility (*zâti imkân*) and intellectual impossibility—the article argues that the impossibility is not intellectual, but habitual. It is observed that the common approach in classical *kalâm* and *usul al-fıkh* literature favors habitual impossibility. However, it has been determined that a significant portion of the literature from the Ottoman and Republican periods has overlooked this aspect, continuing to characterize it as intellectually absurd (*muhâl*), precluded (*mumtanzî*) or impossible. This article offers an original contribution to the literature by drawing attention back to the habitual nature of the impossibility of agreeing upon a lie in *mutawâtir khabar*, linking it to the intrinsic possibility that defines the nature of the report and grounding the habitual obstacle to ontological probability through its relationship with intellectual judgments.

Keywords: Kalâm, Mutawâtir Khabar, Ontological Possibility, Epistemological Impossibility, Reason.

Giriş

Kelâm ve fıkıh usûlü ilimlerinde akıl, duyular ve sâdık haber bilginin kaynakları olarak kabul edilmiştir. Bunlardan sâdık haber, mütevâtir ve mütevâtir olmayan diye ikiye ayrılır. Mütevâtir olmayan haberler yaygın olarak âhâd ve meşhur şeklinde tasnif edilir. Bunlardan mütevâtir haberlerin doğruluğu için başka bir delile ihtiyaç hissedilmeyip, doğruluğu hakkında kuşku duyulmazken, âhâd ve meşhur haberlerin doğruluğu konusunda birtakım kuşku söz konusudur ve doğruluğu hususunda başka deliller aranır. Mütevâtir haberin kesin bilgi ifade ettiği konusunda ise İslâm âlimleri arasında birkaç âlim haricinde ittifak vardır. Mütevâtir haber duyularla elde edilen bilgi ile eş değerde kabul edilmiştir.¹

Mütevâtir kelimesi lûgat anlamı olarak “bir şeyi tek yapmak, tek kılmak” anlamına gelen “vetere” kökünün tefâul bâbından ism-i fâili olup, “ard arda gelen, kesintisiz devam eden” anlamına gelmektedir. Istılahtaki anlamı itibarıyla mütevâtir kelimesi, doğru olduğuna dair bilgiyi kendisinin verdiği haberi ifade etmektedir.² Mütevâtir haber ise literatürde yaygın olarak yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun getirdiği haber olarak tanımlanmıştır.

Bu makale, literatürde mütevâtir haber tariflerinde “yalan üzere birleşmenin mümkün olmadığı” şeklinde sıklıkla yer alan ifadenin epistemolojik statüsünü araştırmayı ve bu bağlamda tarihsel süreçte ortaya çıkan karmaşayı çözümlemeyi hedeflemektedir. Bu

¹ Haber konusu hakkında ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bk. Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Fuṣûl fi’l-uṣûl*, thk. Acil Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Matbaatü’l-Mevsûatü’l-Fıkhiyye, 1414), 3/35-59.

² H. Yunus Apaydın, “Mütevâtir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/208.

araştırmada betimsel ve mukayeseli metin analizi yöntemleri izlenmiş olup, öncelikle klasik dönem kelâm ve usûl-i fıkıh metinleri üzerinden bir inceleme gerçekleştirilmiş, ardından Osmanlı ile Cumhuriyet dönemi literatüründe konunun nasıl tartışıldığı karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Çalışma; mütevâtir haberde yalan üzere birleşmenin mümkün olmayışındaki durumun “aklen (zâtî) imkânsızlık” değil, âdeten imkânsızlık” olduğunu mantık ilmindeki vüçûb, imkân ve imtinâ kavramlarıyla temellendirmesi bakımından literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu şekilde makale, bir kavram tashihini aşip kelâm, usûl-i fıkıh ve mantık disiplinleri arasındaki metodolojik ilişkiye dair somut bir örnek ile farkındalık oluşturmayı da öngörmektedir.

Aklın mümkün görmeme durumunun keyfiyetine dair bir tartışmanın kelâm kitaplarında yaygın olduğunu söylemek zordur. Bu durum haber teorisinin detaylarının usûl kitaplarına irca edilmesine sebep olmuştur. Zira kimi müellifler haber tanımına kısa temas ettikten sonra konunun detayları için usûl kitabına yönlendirmektedir.³ Bu konu mantık disipliniyle yakından ilişkili olsa da mantık kitaplarında da doğrudan tartışılmamıştır.⁴

Kelâm kitaplarındaki içeriğin kısıtlı oluşu, iç bütünlüğün gözden kaçırılması, mantık kitaplarında da konunun açık şekilde detaylandırılmaması ve konunun usûl ile ilişkisinin dikkate alınmaması gibi durumlar, mütevâtir haberdeki aklın yalanı mümkün görmeme durumunun anlaşılmasını güçleştirmiş ve farklı anlatıların ortaya çıkmasına yol açmış görülmektedir. Bu sebeple “yalan üzere birleşmelerini aklın mümkün görmediği bir topluluğun verdiği haber” şeklinde yapılan yaygın tanımda aklın mümkün görmeme durumu, zâtî imkânsızlığı ifade eden “aklen imkânsız, aklen muhâl, muhâl-i akli vb.” ifadeler kapsamında değerlendirilmiştir. Buna karşın bu değerlendirmenin mantıksal zemin ile ilişkisinin iç tutarlılığı soruşturulmamış ve tartışılmamıştır.

Mütevâtir haberin tanımı ve şartlarında karşımıza çıkan aklın mümkün görmeme durumu, literatürde özel bir çalışmaya konu olmamıştır. Mütevâtir haber hakkında en kapsamlı çalışmayı yapan Hansu, yalan üzere birleşmenin âdeten imkânsız olduğuna dair değerlendirmelere yer vermiştir.⁵ Birçok çalışma ise bu mümkün görmeme durumunu, aklen imkânsız oluşu/mümkün olmamasıyla açıklamıştır. Bilgi teorisi ya da mütevâtir haber konusuna dair yapılan çalışmaların bazılarında bu duruma ya hiç temas edilmemiş ya aklen imkânsızlık ile ilişkilendirilmiş veya konunun aklen mi âdeten mi olduğuna sadece değinmekle yetinilmiş, ancak derin bir tartışma yürütülmemiştir. Ayrıca konu mantıksal zeminle ilişkisi dikkate alınarak da incelenmemiştir.⁶ Literatürde karşılaşılan söz konusu belirsizlik veya müphemlik ve yer yer görülen yanlış anlaşılmalara rağmen konunun özel olarak tartışılmamış olması, bu makaleyi ortaya çıkaran zemini ifade etmektedir.

Bu çalışma, haber-i mütevâtir bağlamında akli imkânsızlık ile âdeten imkânsızlık arasındaki ayrımı netleştirmektedir. Özellikle bu kavramı vüçûb, imkân ve imkânsızlık kategorileri çerçevesinde mantıksal bir zemine oturtması, makalenin temel özgünlüğünü oluşturmaktadır. Böylece bu makale kelâm, usûl-i fıkıh ve mantık disiplinleri arasındaki metodolojik ilişkiye dair bir farkındalık oluşturmayı da hedeflemektedir. Kaynaklar açısından ise özellikle kelâm literatüründe şerh ve hâşiyeler literatürünün farklı disiplinler arasındaki ilişkiyi yansıtmaya kabiliyetini ve kelâm araştırmaları için vazgeçilmez değerde olduğunu göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Bu sayede çalışmamızın haber-i mütevâtir hakkında yapılacak disiplinler arası araştırmalara ve şerh-hâşiyeler literatürünün niteliği konusundaki güncel literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

³ Sadru'l-İslâm Ebû'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Uşûlû'd-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't- Turâs, 2003), 21.

⁴ Ali Sedâd, *Mizânü'l-'ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl* (b.y.: y.y, ts.), 60-61; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 119-124.

⁵ Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri* (Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008), 86, 90, 93, 94, 103.

⁶ Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı - İlk Dönem Sünni Kelâm Örneği-* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 49-55; H. Yunus Apaydın, “Mütevâtir”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/209; Mustafa Selim Yılmaz, “Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 199-223; Harun Çağlayan, *Kelâmda Bilgi Kaynakları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 67; Kadir Gürler, *Hadis ve Sünnet Anlayışımız* (Ankara: Ay Yayınları, 2017), 85; Kadir Gürler - Abdullah Koçak, *Sahih mi Değil mi? Adını Sen Koy!* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2026), 33.

1. Klasik Kelâm ve Usûl-i Fıkıh Literatüründe Mütevâtir Haber Tarifindeki İmkânsızlığın Mahiyeti

Mütevâtir haber konusunu ilk dile getiren kişinin Mu'tezile'nin kurucularından Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) olduğu söylenmekle beraber Ebû'l-Kâsım el-Belhi'nin (ö. 319/931) tevâtür konusunu ele alan *el-Makâlât*'ında böyle bir bilgiye yer verilmemesinin bu hususta şüphe oluşturduğundan bahsedilmektedir.⁷ Vâsıl b. Atâ aklen veya âdeten kaydı düşmeden hüccet olabilecek haber diye bahsettiği mütevâtir haberi önceden anlaşıma, haberleşme veya bunların dışında bir iletişim vasıtası olmadan, üzerinde ittifak edilmiş haber olarak tarif etmiştir.⁸ Dırrar b. Amr (ö. 200/915) ise mütevâtir haber için "üzerinde icma edilmiş haber" tabirini kullanmış ama çalışmamızda kullanabileceğimiz bir açıklamaya girmemiştir.⁹

Buna karşın mütevâtir haberin epistemolojik değerine dair tartışmaların kökeninde, Mu'tezile âlimi Nazzâm'ın (ö. 231/845) yalan üzere birleşmeyi ontolojik/mantıksal bir zeminde (zâtî imkân) tamamen mümkün görmesinin yattığı ileri sürülebilir. Nitekim Nazzam hakkında nakledilen şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir: "İbrâhim en-Nazzâm, kalabalık bir grubun yalan üzerinde birleşebileceğini mümkün görmüş ve şöyle demiştir: Çünkü onlar buna (yalan üzerinde birleşmeye) güç yetirebilirler. Zira her biri buna güç yetirebildiğine göre, onların bir araya gelmesi durumlarını değiştirmez, onları aciz bırakmaz. Buna güç yetirmeleri onları buna sevk eder ve bu imkânsız (muhâl) bir durum değildir."¹⁰ Bu görüşün konuyla ilişkisi ilerleyen başlıklarda değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

Câhız (ö. 255/869) da mütevâtir haber kavramını kullanmadan zımnen konuya temas etmekte ve bu tür haberlerin haber verenlerinin durumlarının farklı oluşu, uzak bölgelerde bulunmaları ve tanışmamaları gibi nedenlerle haber uydurmak üzere anlaşmalarının mümkün olmadığı için verdikleri haberin yalan olmasının mümkün olmadığından bahsetmektedir.¹¹ Câhız'ın mütevâtir haberden zımnen bahsettiği bu satırlarda aklen veya âdeten kaydı yer almamakla beraber onun konuyu tecrübi alanda değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Kâdî Abdülcabbâr (ö. 415/1025) da mütevâtir haberden "zarûrî bilgiye götüren haber" diye bahsetmekte ve bu tür haberlerin yalan olmadığına hükmedebilmek için o haberin yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluk tarafından aktarılmış olması; bu topluluğun yalan söylemesini gerektirecek bir sebebin bulunmaması; topluluğu oluşturan kişilerin yalan üzere birleşmediklerinin bilinmesi ve metnin hiçbir şüphe ve karışıklık içermeyecek şekilde netlik ifade etmesinin gerektiğini söylemiştir.¹² Zarûrî bilginin de ister bir sebebe bağlı olsun isterse başlangıç itibarıyla olsun tecrübe ile veya âdeten hayatın doğal akışı çerçevesinde kişide meydana gelen bilgi olduğunu söylemektedir.¹³ Mu'tezilî âlimlerin ifadeleri mütevâtir haberin yalan olmasının imkânı ile doğruluk değerinin zorunluluğu konusunda âdet ile ilişkilendirmelerin kökeninde de Mu'tezile'nin önemli katkılarının bulunduğu göstermektedir.

Mâtürîdî kelâm okulunun lideri İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) mütevâtir haberi açıklarken, haberleri getiren insanların peygamberler gibi masum olmadıklarını, yalan söylemelerinin veya yanlışlarının mümkün olduğunu, masumiyetleri hususunda bir delil ve belgeye sahip olmadıklarını söylemektedir. Ona göre her bir râvinin masumiyeti hakkında delil bulunmasa da

⁷ Ebû'l-Kâsım el-Belhi el-Kâ'bi, *Kitâbü'l-Makâlât ve maahû uyûnü'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansû vd. (İstanbul, Amman: Kuramer, Darû'l-Feth, 2018), 285-289; Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, 71.

⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlû'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1974), 234.

⁹ Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, 72.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım el-Belhi el-Kâ'bi, *Kitâbü'l-Makâlât* 286; Mu'tezilî gelenek içinde yeri ve kendisine yöneltilen eleştiriler için bk. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Kitâbiyât, 2004), 118-119, 142-155.

¹¹ Ebû Osmân b. Bahr el-Câhız, "el-Me'âş ve'l-Meâd", *Resâilü'l-Câhiz* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1964), 1/119.

¹² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Muhammed Hızır Nebhâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 16/32. Bu şartların ve Kâdî Abdülcebbâr'ın mütevâtir haber hakkındaki görüşlerinin ayrıntısı için bk. Abdulvasıf Eraslan, *Kâdî Abdülcebbâr'da Haber Nazariyesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Abdulvasıf Eraslan, "Kâdî Abdülcebbâr'da Mütevâtir Teorisi", *Kader* 17/2 (2019), 437-473.

¹³ Kâdî Abdülcebbâr, *Muğnî*, 8/28.

aynı haberi nakleden başka râvilerin bulunması o haberi şüphe duyulmayacak bir dereceye ulaştırabilecektir.¹⁴

Bâkîllânî (ö. 403/1013) mütevâtir haberin râvilerinin yalan üzerine birleşmelerinin imkânsız olduğunun delilinin ne olduğuna yönelik bir soruyu cevaplarırken, açık şekilde bu imkânsızlığın âdetle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Ona göre yalan söylemek veya sır saklamak bir veya iki kişi için mümkün olsa da büyükçe bir topluluğun yalan üzerine birleşmesi âdeten imkânsızdır.¹⁵ Abdülkâhîr el-Bağdâdî (ö. 429/1037) ise bilgi kaynağı olması bakımından haberi mütevâtir, âhad ve müstefiz olmak üzere üçe ayırmaktadır. Bağdâdî aklen veya âdeten kaydı düşmeden mütevâtiri, haber uydurmak için bir araya gelmenin mümkün olmadığı haber olarak tanımlamaktadır.¹⁶

Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin ilk temsilcilerinden olan Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460/1068) de Kur'an'ın mütevâtiren nakledildiğini belirtirken mütevâtiri "yalan üzere ittifak etmesi vehmedilmeyen insanların ellerinden ve dillerinden nakledilen haber" şeklinde tarif etmekte¹⁷ ama tevâtürün kaynağı hakkında ayrıntıya girmemektedir.

Cüveynî (ö. 478/1085) mütevâtirin, haber verilen şeyle ilgili bilgiye ulaştırmasının dayanağının sürüp giden âdet olduğunu açıkça söyler.¹⁸ Ona göre mütevâtir haberler ancak âdet devam ettiği sürece bir bilgi doğurur. Âdet ise tevâtür sayısına erişmiş kişilerin haber vermesiyle varlığını sürdürür. Cüveynî aklın konuya dair etkisine sonraki dönem metinlerdeki içerikle yer vermediği gibi açıklamaları arasında âdet kavramına yoğun atıfta bulunur. Buna ilaveten mütevâtir haberin birinci şartını açıklarken, haber hakkında verilen olumlu ya da olumsuz hükmün âdetle bağlı olduğunu ifade eder.¹⁹ Cüveynî, *el-İrşâd*'ı ile uyumlu bir şekilde *el-Burhân*'ında da konunun âdet ile ilişkisine temas etmektedir. O, mütevâtir haberin doğruluk değerinde âdet ile örfî karinelere dayanıldığına yer vermektedir.²⁰

Pezdevî (ö. 493/1100) de mütevâtir haberleri tanımlarken; yalan ihtimali bulunmayan haberler şeklinde bir nitelendirme yapmaktadır. Pezdevî tevâtür hükmünün sebebi hususunda ise aklen veya âdeten kaydı düşmemekte, ayrıntılı bilgi için usulü fıkha dair telif ettiği kitabına yönlendirmektedir.²¹ Pezdevî, usûle dair eserinde ise mütevâtir haberi "yalan üzerine ittifakları tasavvur olunmayan bir kavimden yine bu özelliklere sahip bir topluluğun verdiği haber" şeklinde tarif etmiştir. Ancak aklın âdet ile ilişkili olarak mümkün görüp görmediğine dair bir içeriğe yine yer vermemiştir.²²

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) kelâma dair yazdığı eserde konuyu ayrıntılarıyla ele almadığı, tevâtürün toplumdan topluma değişmesinin mümkün olduğu konusuna değindiği, fakihin birine göre mütevâtir olan bir haberin bir mukallide göre mütevâtir olamayabileceğini söylediği görülmektedir.²³ *Makâsîdu'l-felâsife*'de mütevâtir bilgilere "bir topluluğun haber vermesiyle elde ettiğimiz bilgiler" şeklinde temas eder ancak aklen veya âdeten imkânsızlıkla ilişki kurmaz.²⁴

¹⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2002), 12.

¹⁵ Ebû Bekir el-Bâkîllânî, *Temhîdül-evâil fî telhîsi'd-delâil*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar (Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfe, 1987), 437-438.

¹⁶ Abdülkahir el-Bağdâdî, *Uşûlu'd-dîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928), 12.

¹⁷ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen (Ankara-Beyrut: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 96.

¹⁸ Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâri'ri'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*, thk. Es'ad Temîm (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfe, 1985), 347-348.

¹⁹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 349.

²⁰ Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh*, thk. Salah b. Muhammed b. Uveyda (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/223.

²¹ Pezdevî, *Uşûlu'd-dîn*, 21. Eserin tercümesini yapan Şerafettin Gölcük ilgili ibareyi "Mütevâtir haber de kıble ehlinin umumuna ve Mu'tezile'den İbrahim Nazzâm'a göre yalan ihtimali olmayan haberdır" şeklinde tercüme ederek Nazzâm'ın kanaatini yanlış aktarmıştır. Krş. Sadru'l-İslâm el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölcük (İstanbul: Kayhan Yayınevi, 1980), 14.

²² Sadru'l-İslâm el-Pezdevî, *Ma'rîfetü'l-huceci's-ş-şerîyye*, thk. Abdulkadir b. Yâsîn b. Nâsır el-Hatîb (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 118.

²³ Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *el-İktîşâd fî'l-i'tikâd*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 21.

²⁴ Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsîdu'l-Felâsife)*, çev. Cemaleddin Erdemci (Ankara: Vadi Yayınları, 2001), 88-89.

Gazzâlî bu açıklamaların benzerine *Mi'yâru'l-ilm*'de de yer vermiştir.²⁵ *Mustasfâ*'da ise haberi “kendisine doğruluk ve yalan girebilen söz”²⁶ şeklinde tanımladıktan sonra konuyla ilgili itiraz ve karşıt iddiaları ele alırken “Denirse ki: Anlaşmalı olarak yalan üzerinde ittifak etmeleri, bir ölçü altına girmeleri ve hiçbirini tek başına haber vermemek ve gizli tutmak üzere yalan üzerinde yardımlaşmaları âdeten imkânsız olan bir çoklukta oldukları hâlde...”²⁷ şeklinde bir içeriğe yer verdiği görülmektedir. Bu durum Gazzâlî'nin mütevâtir haberden şüphe edilmemesini âdet ile ilişkilendirdiğini göstermektedir.

Mâtürîdî kelâm geleneğinin önemli temsilcisi Ebû'l-Mu'in en-Nesefî (ö. 508/1115) *Tabşıra*'sında mütevâtir haberin yalan olmasının imkânsızlığından söz etmektedir.²⁸ *Kitâbü't-Temhîd*'inde ise mütevâtir haberi âdeten yalan üzere birleşmeleri tasavvur edilemeyen bir topluluğun naklettiği haber olarak tarif ederek, mütevâtir haberde söz konusu olan tevâtür kararının âdetten kaynaklandığını söylemektedir.²⁹

Lâmişî (ö. 534/1128) kelâma dair eserinde mütevâtir haberi yalan üzerine birleşmeleri tasavvur edilemeyen bir topluluğun haberi olarak tanımlarken,³⁰ usûl eserinde ise mütevâtir haberi nakledenlerin yalan üzerine birleşmemelerinin tasavvur edilememe durumunu “âdeten” şeklinde nitelemiştir.³¹

Mâtürîdîliğin otoriter akâid metninin müellifi olan Necmeddin Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) bu eserinde mütevâtir haberi, yalan üzerine birleşmeleri düşünilemeyen bir topluluğun beyanıyla sabit olan haber olarak tanımlamaktadır.³² Lâmişî gibi Ömer en-Nesefî de usûl ile ilgili eserinde mütevâtir haberin şartlarından bahsederken mütevâtir haberi getirenlerin yalan üzerine birleşmelerinin âdeten tasavvur edilemediğini belirtmektedir.³³ Bu iki âlim bu topluluğun yalan üzere birleşmesinin mümkün olmayışına dair hükmün aklen mi yoksa âdeten mi olduğu konusunda akâid ve kelâm metinlerinde herhangi bir açıklama yapmamışlar, usûle dair eserlerinde konuyu daha geniş ele alarak, açık şekilde âdeten kaydını düşmüşlerdir. Bu durum onların konunun aslında fıkıh usulü konusu olduğuna dair kanaatinin izharı olarak kabul edilebilir. Aynı gelenekte yer alan ve aynı dönemde yaşayan Alâeddin es-Semerkindî (ö. 539/1144) de usûl eserinde yalan üzerine birleşmenin tasavvur edilememesinin âdetten kaynaklandığını yer vermektedir.³⁴

Alâüddîn el-'Usmendî (ö. 552/1157) *Lübâbü'l-kelâm*'ında mütevâtir haberi yalan üzerine birleşmeleri tasavvur olunamayan ve yalanı tavsiye etmeyen bir topluluğun dillerinden sabit olan haber olarak tarif etmektedir. Eseri tahkik eden M. Said Özarvarlı tahkikte faydalandığı

²⁵ Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm (İlmin Ölçütü -Eleştirmeli Metin)*, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 130-131.

²⁶ Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ, İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. H. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 294.

²⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ, İslâm Hukukunun Kaynakları*, 304.

²⁸ Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *Tabşıratu'l-edille fî uşûlî'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011), 144.

²⁹ Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd li kavâ'idî't-tevhîd*, thk. Ceybullah Hasan Ahmed (Kâhire: Dâru't-Tabâatî'l-Muhammediyye, 1406), 120; Eseri tercüme eden Hülya Alper'in “âdeten” kelimesini “genellikle” diye tercüme ettiği görülmektedir. Bk. Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *Tevhidin Esasları - Kitâbü't-Temhîd li kavâ'idî't-tevhîd*, çev. Hülya Alper (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 23. Elimizde olan ve referansta kullandığımız baskıda metindeki “âdeten” lafzının kitabın tahkikinde faydalandığı yedi nüshadan üçünde bulunmadığını belirtmektedir. Aynı kitabın İsam baskısında ve yine İsam'ın bastığı Sığnâkî şerhinde esas alınan nüshasında da aynı ifade bulunmamaktadır. Bk. Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd li kavâ'idî't-tevhîd*, thk. Ali Tarık Ziyat Yılmaz (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 51; Hüsameddin es-Sığnâkî, *et-Tesdid fî şerhi't-temhîd*, thk. Ali Tarık Ziyat Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 84-85.

³⁰ Ebû's-Senâ el-Lâmişî, *et-Temhîd li kavâ'idî't-tevhîd*, thk. Abdulmecid Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995), 43.

³¹ Ebû's-Senâ el-Lâmişî, *Kitâbü'n fî uşûlî'l-fıkıh*, thk. Abdulmecid Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995), 146.

³² Ebû'l-Hafs Ömer en-Nesefî, “Metnül-'akâid”, *Şerhu Ramażan Efendi 'alâ Şerhi'l-'Akâid* (Çenberlitaş (İstanbul): Dersaadet-Şirket-i Sâhîde-i Osmâniyye, 1419), 316.

³³ Ebû'l-Hafs Ömer en-Nesefî, *Taḥṣîlu uşûlî'l-fıkıh ve taḥṣîlü'l-makâlât fihâ 'ale'l-vech (Maḥla'u'n-nücûm ve cem'u'l-'ulûm içinde)*, thk. Muhammed Aminof (Taşkent: Dâru Câmîati Taşkent el-İslâmiyye li'n-neşr ve't-Tibâ'a, 2015), 38b.

³⁴ Ebûbekir Alâeddin es-Semerkindî, *Mizânü'l-uşûl fî netâ'ici'l-'ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Katar: Matbaatü Doha, 1404), 423.

yazmalardan Şehit Ali Paşa koleksiyonuna ait nüshada cümle sonunda “âdeten” kaydı olduğunu belirtmektedir.³⁵ Bu kayıt dikkate alındığında ‘Usmendî’nin söz konusu tevâtür yargısını âdete dayandırdığını, ancak muhakkikin bu durumu tahkikli metne yansıtmadığını söylememiz mümkündür.

Nüreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) *Kifâye*’sinde mütevâtir haberi, yalan üzere birleşmeleri düşünülmemeyen ve farklı özelliklere sahip farklı kişilerden duyulan haber olarak tarif etmektedir.³⁶ *Bidâye*’sinde ise mütevâtir haberin hayatımızın bizzat görmeye yetmediği, mâzide gerçekleşen olayları bilmemiz için bir araç olduğunu, ancak doğruluğu hususunda araştırma yapmanın gerektiğini söylemektedir.³⁷ Sâbûnî’nin mütevâtiri nakledenlerin yalan üzere birleşmelerinin mümkün olmadığını söylerken bu imkânsızlığın aklen mi yoksa âdeten mi olduğu konusunda herhangi bir açıklama yapmadığı görülmektedir.

Ehl-i sünnet kelâmının diğer temsilcilerinden Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) Hz. Peygamber’in mucizelerinden bahsederken bu konuya değinmekte ve bu mucizeleri aktaran grupların yalan üzerine birleşmelerinin âdeten imkânsız olduğuna temas etmektedir.³⁸ Dolayısıyla Âmidî’nin de mütevâtir haberin imkânsızlığını âdet ile ilişkilendirdiği açıktır. Habbâzî (ö. 691/1292) mütevâtir haberi yalan üzerine birleşmeleri düşünülmemeyen bir topluluğun beyanıyla sabit olan haber olarak tanımlamaktadır.³⁹ Şemseddin es-Semerkindî (ö. 702/1303) farklı bir tanım yaparak, yakîniyyât arasında yer verdiği mütevâtir haberi “yakîni ortaya çıkaran tanıklıkların çokluğu ile kesinliğin oluştuğu önerme” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁰ Ancak kesinlik hükmünün kaynağına dair herhangi bir açıklama yapmamıştır.

Ebü’l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) de mütevâtir haber tarifinde râvilerin yalan üzere birleşmelerinin mümkün olmaması yargısının aklen mi yoksa âdeten mi olduğuna dair herhangi bir açıklamaya girmemektedir.⁴¹ Usûl eseri *Menâr*’da da Hz. Peygamber’in sünnetleri üzerinden bir mütevâtir tanımı yapmaktadır. Ona göre mütevâtir, sayılamayacak kadar kalabalık olan ve yalan üzere birleşmeleri düşünülmemeyen bir topluluğun rivayet ettiği haberdur.⁴² Nesefî’nin bu ifadeleri onun mütevâtirin tevâtürüne dair hükmün kaynağının ne olduğu hakkındaki görüşlerini bilmemize imkân vermektedir. Hüsameddin es-Sıgnâkî (ö. 714/1314) de Ebü’l-Mu’in en-Nesefî’nin *Temhid*’ine yazdığı şerhte mütevâtir haberin şartlarına değinse de yalan üzere birleşmenin mümkün olmayışına dair hükmün aklen mi yoksa âdeten mi olduğu konusuna girmemektedir.⁴³ Usûl geleneğinde yalan üzere birleşmeyi aklen müstahîl/imkânsız olarak niteleme Sadrüşşerîa’da (ö. 747/1346) karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴

İci (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf*ta mütevâtir haberi “yalan üzerine birleşmeleri mümteni’ olan bir cemaatin haber vermesiyle aklın hükmettiği şey” olarak tarif eder. Ancak yalan üzere ittifakın mümteni’ olması veya aklın bunu mümkün görmemesi durumlarına temas etmez.⁴⁵ Teftâzânî (ö. 792/1390) *Şerhu’l-‘Aķâ’id*’de “yalan üzerine ittifaklarını aklın mümkün görmeme” özelliği öne çıkar.⁴⁶ *Maķâsîd*’da da mütevâtiri “yalan üzere ittifakları mümkün olmayan bir topluluğun haber vermesiyle aklın hükmettiği bilgiler” şeklinde tanımlarken *Şerhu’l-‘Aķâ’id*’deki

³⁵ Alâüddin el-‘Usmendî, *Lübübü’l-kelem*, thk. M. Said Özarvarlı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2005), 38.

³⁶ Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi’l-hidâye*, thk. Muhammed Ârûcî (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1434), 48.

³⁷ Nüreddin es-Sâbûnî, *Kitâbü’l-Bidâye mine’l-kifâye fi’l-hidâye fi’l-üşûli’l-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dârü’l-Marife, 1969), 15-16.

³⁸ Seyfeddin el-Âmidî, *Gâyetü’l-merâm fi’l-‘ilmi’l-kelem*, thk. Hasan Mahmûd Abdülhamîd (Kâhire: el-Cumhuriyetü’l-Arabîyyetü’l-Müttahide el-Meclisü’l-A’lâ li Şu’ûni’l-İslâmiyye, 1391), 357.

³⁹ Celâleddin Ömer el-Hocendî el-Habbâzî, *Kitâbü’l-hadî fi’l-üşûli’l-dîn*, thk. Adik Bebek (İstanbul, 2006), 10.

⁴⁰ Şemseddin es-Semerkindî, *Kıstâsü’l-efkâr -Düşüncenin Kıstası Eleştirmeli Metin-*, çev. Necmettin Pehlivan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 480-481.

⁴¹ Ebü’l-Berekât en-Nesefî, *Şerhu’l-‘umde fi’l-‘akîdeti Ehlî’s-sünneti ve’l-cemâ’a (el-İ’timâd fi’l-i’tikâd)* (Kâhire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, el-Cezîretü li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 2014), 120-121.

⁴² Ebü’l-Berekât en-Nesefî, *Menâru’l-Envâr*, çev. Soner Duman (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016), 161.

⁴³ Sıgnâkî, *et-Tesdîd*, 84-86.

⁴⁴ Sa’deddin et-Teftâzânî, *et-Telvîh ale’t-Tavdîh li metni’t-tenkih fi’l-üşûli’l-fıkh ve ma’ahû et-Tavzîh fi’l-hallî gâvâmiđi’t-Tenkih li-Şadri’s-Şerî’ati’l-mağbûbi* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1377), 2/4.

⁴⁵ es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1/424-425.

⁴⁶ Sa’deddin et-Teftâzânî, *Şerhu’l-‘Akîdeti’n-Nesefiyye*, thk. Mustafa Merzûkî (Cezayir: Dârü’l-Hüdâ, ts.), 19-20.

ifadelerine yakın bir tanım yapmıştır.⁴⁷ Her iki âlimin yalan üzerine birleşmeyi aklın mümkün görmemesine yönelik kayıtları önemlidir. Önceki tanımlarda aklın işlevine dair herhangi bir içerik karşımıza çıkmamıştır. Burada ise durum “aklen muhâl” ya da “aklen mümteni” olarak ifade edilmemiş, aklın imkânsızlığına hükmettiği ya da mümkün görmediği söylenmiştir.

Cürcânî (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât*'ta haberi “doğruya ve yalana muhtemel kelâm”,⁴⁸ haber-i mütevâtiri “yalan üzerine birleşmeleri tasavvur edilemeyen bir kavmin diliyle sabit olan haber”,⁴⁹ tevâtürü ise “yalan üzerine birleşmeleri tasavvur olunmayan bir kavmin dilinde sabit olan haber...”⁵⁰ şeklinde tarif eder. Alaeddin el-Buhârî (ö. 841-1437) de mütevâtiri doğruluğu hakkında bizzat kendisi kesin bilgi ifade eden ve yalan üzerine birleşmeleri tasavvur edilmeyen bir topluluğun haberi olarak tanımlamaktadır. Her iki âlim de söz konusu imkânsızlığın aklen mi âdeten mi olduğuna dair açıklama yapmamaktadır.⁵¹

Osmanlı usûl düşüncesine derin etki bırakmış bir isim olan Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mir'atı*nda “...aklın, zâtî imkân açısından bakıldığında mümkün görse de âdeten yalan üzere bir araya gelmelerini yani birleşmelerini, mümkün görmediği bir topluluk...” şeklindeki ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Molla Hüsrev'in aklın âdeten mümkün görmemesi ve bunu zâtî açıdan mümkün olma ile ilişkilendirmesi oldukça önemlidir. Bu durum zaten konunun zâtî imkânsızlıkla aklen mümkün görmemesiyle değil, aklın âdeten mümkün görmemesi ile ilişkilendirilmesinin zeminini oluşturmaktadır.⁵²

2. Osmanlı'nın Son Dönemi ile Cumhuriyet Döneminde Kelâm ve Usûl-i Fıkıh Literatüründe Mütevâtir Haber Tarifindeki İmkânsızlığın Mahiyeti

Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet dönemi çalışmalarında mütevâtir haberin tarifindeki imkânsızlık farklı şekillerde ifade edilmiştir. İlk olarak mütevâtir haberi klasik söylemdeki “âdeten” kaydıyla uyumlu olarak tarif edenlerin olduğu görülmektedir. Bunların başında Mustafa Hulûsî Güzelhisârî (ö. 1253/1837) ve Seyyid Bey (1873-1925) gibi önemli fıkıhçılar gelmektedir. Güzelhisârî, Molla Hüsrev gibi aklın mümkün görmemesini “âdeten” kaydıyla açıklamakta, ardından “zâtî imkân açısından mümkün olsa bile” şeklinde bir kayıt düşmektedir.⁵³ Seyyid Bey de “...kizb üzerine ittifaklarını aklın âdeten tecviz etmediği bir cemm-i ğafirin haberi...”⁵⁴ ifadelerine yer vermiştir. Seyyid Bey başka bir eserinde ise “...mütevâtir-i lafzî, kizb üzerine ittifakları âdeten mümteni' olan bir cemm-i ğafirin yani cemâ'at-i kesîrenin haberi” şeklinde bir tanım yaparken imkânsızlığın âdeten kaynaklandığını doğrudan söylemiştir.⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) ise bir eserinde mütevâtir haberi “kizb üzerine ittifakları aklen câiz olmayan bir cemâatin – hadd-i zâtında mümkün ve mahsûs olan bir şeye dair – verdiği haberdur”⁵⁶ diye tanımlamasına rağmen *Kâmus*'unda “Yalan söylemek üzere ittifaklarını âdete nazaran aklın tecviz etmediği bir cemaatin verdiği haber” şeklinde bir tanım yapmıştır.⁵⁷ Buna göre Bilmen'in aklın mümkün görmemesini iki farklı şekilde ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Buna karşın imkânsızlığı âdeten değil aklen şeklinde niteleyen farklı değerlendirmeler de azımsanmayacak düzeydedir. Bunlar arasında Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895),⁵⁸ Sırrı Paşa

⁴⁷ Sa'deddin et-Teftâzânî, *Makâşıdu'l-kelâm fi 'akâ'idil-İslâm -Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 102-103.

⁴⁸ es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'âşî (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985), 101.

⁴⁹ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 102.

⁵⁰ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 210.

⁵¹ Alâeddin el-Buhârî, *Risâletün fi'l-i'tikâd*, thk. Şa'îd Abdullaîf Fûde (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, t.y.), 107.

⁵² Mehmed Mola Hüsrev, *Mir'atü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl Mir'atü'l-uşûl fi şerhi Mir'atü'l-vuşûl* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024), 1018-1019.

⁵³ Mustafa Hulûsî Güzelhisârî, *Menâfi' u'd-dekâ'ik fi şerhi Mecâmî il-hakâ'ik* (İstanbul: Dâru't-Tibâati'l Amire, 1288), 193.

⁵⁴ Seyyid Bey, *Usûlü Fıkıh Dersleri* (İstanbul: Matbaa-i Hukûkiye, 1328), 29; Mehmet Seyyid Bey, *Usûlü Fıkıh Dersleri I-II* (İstanbul: Acar Basım, 2024), 32.

⁵⁵ Mehmet Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Cüz'-i Evvel Medhal* (İstanbul: Acar Basım, 2024), 89.

⁵⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah 'ilm-i kelâm* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339), 12-13.

⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967), 1/27.

⁵⁸ Ahmed Cevdet, *Mi'yâr-ı sedât* (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303), 109-110; Sırrı-i Giridi, *Şerh-i 'Akâ'id Tercemesi* (Rusçuk: Mektûb-i Vilâyet-i Celile-i Tuna, 1292), 1/81.

(1844-1895),⁵⁹ Ali Sedad (1857-1900)⁶⁰ gibi önemli isimler bulunmaktadır. Bu müellifler mütevâtir haberdeki imkânsızlığı aklen muhâl, mümteni' ifadeleriyle nitelemişlerdir.

Mütevâtir haber tarifinde aklen ya da âdeten imkânsızlık üzerinde durmayan ancak tasavvur olunmayan, aklın mümkün görmediği vb. ifadelerle konuyu açıklayanlar da vardır. Örneğin; İbrâhim Nâtîkî Efendi (ö. ?) "...akıl onların üzerine ittifaklarını muhâl addeder"⁶¹ ifadesine yer verirken; Abdullatif Harpûti (1842-1916) "Yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun verdiği haberi, defalarca işitme duyusuyla dinlemek sûretiyle hakkında aklın kesin hükme vardığı önermelerdir"⁶² şeklinde tarif etmiştir. Süleyman Sırrı (1851-1931) *Miftâhu'l-'akâ'id*⁶³ ve *Kenzü'l-'akâ'id*⁶⁴ isimli eserlerinde; İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) da meşhur eserinde⁶⁵ aklın mümkün görmeme ya da imkânsız kabul etme durumunu aklen veya âdeten kaydıyla ilişkilendirmemiştir.

Söz konusu farklılaşma 20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadarki dönemde de çeşitlenerek devam etmektedir. Ali Arslan Aydın (1926-2009) "aklen mümkün olmayan",⁶⁶ Cihat Tunç "aklın ihtimal bile (cevaz) vermediği",⁶⁷ Hulusi Arslan ve Mustafa Bozkurt da Teftâzânî'ye atfen "aklen mümkün olmayan"⁶⁸ ifadeleriyle değerlendirmektedir. Bekir Topaloğlu (1932-2016) ve İlyas Çelebi "aklın imkânsız gördüğü sayıda kişilerin verdiği haber"⁶⁹, Ahmet Saim Kılavuz "aklın imkânsız gördüğü bir topluluğun rivayet ettiği haber"⁷⁰, Gölcük ve Toprak "Yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan"⁷¹, Abdullah Kahraman "aklen mümkün olmama"⁷², Recep Ardoğan "aklen mümkün olmayacak"⁷³ şeklindeki nitelemelerle mütevâtir haberi tarif etmişlerdir. Bu araştırmacılar mütevâtir haberin yalan olmasının imkânsızlığını "aklen" kaydıyla niteleyen tariflere yer vermişlerdir.

Şaban Ali Düzgün ise klasik tanımların içeriğini mefhûmen aktarmış, ancak literatürde geçen aklen ya da âdeten muhâl ya da mümteni' olma ile ilgili herhangi bir içeriğe yer vermemiştir.⁷⁴ Hayrettin Nebi Güdekli "yalan söyleme konusunda birleşmeleri mümkün olmayacak bir şekilde farklı zamanlarda farklı kişilerden işitilen haber"⁷⁵, Temel Yeşilyurt "yalan söyleme konusunda ittifak edebileceklerini aklın düşünemeyeceği bir topluluğun çeşitli konularda vermiş olduğu haber"⁷⁶, Metin Özdemir "aklın yalan üzerine birleşmelerini mümkün görmediği bir topluluk tarafından aynı nitelikleri taşıyan başka bir topluluğa aktarılan haberler"⁷⁷, Ali Fikri Yavuz "Mütevâtir olgusu hissîdir. Bir haberin aklen yalanlanması mümkün

⁵⁹ Sırrî-i Girîdî, *Naḡdû'l-kelâm fî 'akâ'idî'l-İslâm* (Kostantiniyye: Matbaâtü Ebû'l-Ziyâ, 1302), 24; Sırrî-i Girîdî, *Naḡdû'l-kelâm fî 'akâ'idî'l-İslâm* (Dersaadet: Mektebü Sanâyi Matbaası, 1310), 24-25.

⁶⁰ Ali Sedâd, *Mizânü'l-'uḡûl fî'l-mantîk ve'l-uşûl*, 60-61.

⁶¹ İbrâhim Nâtîkî, *Risâle-i 'Akâid-i İslâm* (y.y.: Matbaa-i Osmânî, 1300), 10.

⁶² Abdullatif el-Harpûti, *Tenkîḡu'l-kelâm fî 'akâidî ehli'l-İslâm*, çev. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 24.

⁶³ Süleyman Sırrı, *Miftâhu'l-'akâid* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1321), 23.

⁶⁴ Süleyman Sırrı, *İlm-i Kelâmdan Kenzû'l-'Akâid nam Risâle-i Nefise* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1315), 38-39.

⁶⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm Birinci Kitap* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339), 57.

⁶⁶ Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi (Tevhid ve Kelâm) (Genel Bilgiler ve İlâhiyyât)* (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1964), 1/66.

⁶⁷ Cihat Tunç, *Sistemâtik Kelâm* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994), 21.

⁶⁸ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistemâtik Kelâm* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 47.

⁶⁹ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, "Kelâm Terimleri Sözlüğü", 105.

⁷⁰ Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2009), 506.

⁷¹ Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2010), 97.

⁷² Abdullah Kahraman, "Şer'î Deliller", *İslâm Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 161-162.

⁷³ Recep Ardoğan, *Delillerden Temellere Sistemâtik Kelâm ve Güncel İnanç Soruları* (İstanbul: Klm Yayınları, 2016), 21-22.

⁷⁴ Şaban Ali Düzgün, "Bilgi", *Sistemâtik Kelâm*, ed. Ahmet Akbulut (Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2011), 166.

⁷⁵ Hayrettin Nebi Güdekli, "Bilgi", *Sistemâtik Kelâm*, ed. İbrahim Aslan vd. (İstanbul: Fikir Yayınları, 2024), 34.

⁷⁶ Temel Yeşilyurt, "Bilgi Kuramı", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 313.

⁷⁷ Metin Özdemir, *İslâm İnanç Esasları* (Ankara: Bilay Yayınları, 2017), 21.

olmayan sayıda farklı kaynaktan duymaya tevâtür denir”⁷⁸, Murtaza Bedir “aklınızın zorunlu olarak doğru olduğunu söylediği bilgiler”⁷⁹ ifadeleriyle konuya temas etmişlerdir. Bu araştırmacıların yalan üzere birleşmenin imkânsızlığının âdeten mi aklen mi olduğuna dair herhangi bir içeriğe değinmemeleri, mümkün olmamanın akli hükmü konusundaki kanaatlerini net şekilde tespit imkânı vermemektedir.

Buna karşın klasik dönemdeki imkânsızlığı âdet ile ilişkilendiren tariflerle uyumlu açıklamalar yapan araştırmacılar da vardır. Örneğin; Mısır’daki İbrahim Üniversitesi’nde İslâm Hukuku hocası olan Zekiyüddin Şaban’ın mütevâtir sünneti tanımlarken, mütevâtirin üç nesilde de yalan üzere birleşmelerinin âdeten mümteni’ olma özelliğinden bahsettiği görülür.⁸⁰ Buna rağmen eseri tercüme eden İbrahim Kâfi Dönmez’in “Tevâtürde yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayacak sayıda topluluk şartı bu üç devir için de söz konusudur”⁸¹ şeklinde metinden farklı bir çeviri yapıp müellifin “âdeten” kaydını yerine “aklen” nitelemesini tercih ettiği dikkat çekicidir. Ferhat Koca da Pezdevî ve Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330) gibi klasik usûl kaynaklarına referansla yalan üzere birleşmemenin âdeten mümkün olmadığını belirtmiştir.⁸²

Buraya kadarki literatür araştırması, mütevâtir haber tanım ve şartlarında geçen yalan üzere birleşmedeki imkânsızlığın epistemolojik statüsü hakkında birbirinden farklı nitelemelerin yapıldığını göstermektedir. Bu nitelemeleri,

- Aklen muhâl/mümteni/müstahil/imkânsız olduğu,
- Aklın muhâl/mümteni/müstahil/imkânsız bulunduğu,
- Aklın âdeten muhâl/mümteni/müstahil/imkânsız bulunduğu,
- Aklen ya da âdeten kaydına yer vermeden klasik unsurlardan arındırmak,
- Aklen ya da âdeten kaydına yer vermeden sadece yalan üzere birleşmenin mümkün olamayacağını söylemek şeklinde beş grupta özetleyebiliriz.

3.İmkân Türleri ve Akli Hükümler: Mantık ve Kelâm’ın Kesişimi

Makalenin kavramsal çerçevesinin ve ilerleyen bölümlerdeki tartışmaların daha net anlaşılabilmesi için aklen imkânsızlık (muhâl-i aklî) ile ‘âdeten imkânsızlık (muhâl-i âdî) terimlerini belirginleştirmek elzemdir. Aklen imkânsızlık, bir hususun zâtı gereği mantıksal bir çelişki barındırması ve aklın bunun varlığını hiçbir şekilde tasavvur edememesi durumudur; üçgenin dört kenarlı olması veya bir parçanın bütünden daha büyük olması gibi zâtî/ontolojik bir imkânsızlığı (imtinâ-i zâtî) ifade eder.

Buna karşın âdeten imkânsızlık, aklen tasavvur edildiğinde kendi içinde hiçbir mantıksal çelişki barındırmayan (zâtî/ontolojik imkân dâhilinde olan), ancak nesnel gerçeklikte ve tecrübede gerçekleşmesine imkân verilmeyen durumlardır. Mütevâtir haber bağlamında bir topluluğu oluşturan bireylerin her birinin ayrı ayrı yalan söylemesi, zâtında bir çelişki içermediği için aklen mümkündür. Bu yüzden aklen imkânsız şeklinde ifade edilmesi doğru değilken akıl, insan tecrübesi ve âdete bağlı olarak böylesi büyük bir topluluğun yalan üzere birleşmesini mümkün görmediği için bu durum epistemolojik anlamda ‘âdeten imkânsızlık kategorisinde değerlendirilmelidir. Bu açıklamaların temellendirilebilmesi ve daha iyi anlaşılması için mantıktaki imkân türleri ile kelâmdaki akli hükümler arasındaki bağlantının gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

Vücûb, imkân ve imtinâ’ kelâmî terminolojinin temel kavramlarıdır. Bununla beraber bu kavramlar konunun yüklemle arasındaki ilişki açısından mantık ilminde de incelenmektedir. Gazzâlî, modalite açısından önermeleri incelerken “mümkün, imkânsız ve zorunlu” şeklinde üç kısma yer verir. “İnsan yazandır.” ve “İnsan yazan değildir” önermelerini mümkün; “İnsan taşır” önermesini imkânsıza, “İnsan canlıdır” önermesini ise zorunluya örnek verir. Ardından insana taşın nispetinin imkânsızlık, canlılığın insana nispetinin zorunluluk, yazmanın nispetinin ise hem olumlu hem de olumsuzluğunun imkân düzeyinde olduğu açıklamasını yapar.⁸³

⁷⁸ Ali Fikri Yavuz, “Bilgi”, *Sistematiik Kelâm*, ed. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 62.

⁷⁹ Murtaza Bedir, *İslâm’ın Yolu: Sünnet* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 71.

⁸⁰ Zekiyüddin Şa’bân, *Usûlü’l-fıkhi’l-İslâmî* (Bingâzi: Câmi’atü Karyunus, 1995), 59.

⁸¹ Zekiyüddin Şa’bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-fikh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 75.

⁸² Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1996), 210.

⁸³ Gazzâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu’l-Felâsife)*, 62-63.

Şemseddin es-Semerkandî imkânı; imkân-ı âmm, imkân-ı hâs, imkân-ı ehas, imkân-ı istikbâlî, imkân-ı hînî, imkân-ı vaktî, imkân-ı intişârî şeklinde yediye ayırır. İmkân-ı âmm zorunluluğun karıştırdan olumsuzlandığı hükmü ifade eder. İmkân-ı hâs ise zâtî zorunluluğun her iki taraftan da olumsuzlanmasıdır.⁸⁴ Onun gibi Teftâzânî de imkân türlerine yer verir ancak oldukça kısa açıklamalar yapar. İmkânın zâtî olduğunu söyledikten sonra varlık ve yokluğun imkânsız olmaması anlamında kullanıldığına dikkat çeker. Bu kullanımın imkân-ı hâs olduğuna yer verir ve bu şekilde Semerkandî ile aynı çizgide buluşurlar. Buna göre imkân-ı hâs yokluk ve varlığın zorunlu olmaması anlamında zâtî vücûb ile zâtî imkânsızlığın karıştıdır. İmkân-ı âmm ise varlık veya yokluğun birinden zorunluluğun olumsuzlanması ifade eder.⁸⁵

Cürcânî *Ta'rifât*'ında el-mümteni' bi'z-zâtî "zâtı itibariyle yokluğunu gerektiren şey",⁸⁶ el-mümkün bi'z-zâtî "zâtı itibariyle varlık ve yokluktan herhangi birini gerektirmeyen şey"⁸⁷ olarak tanımladıktan sonra yukarıda imkân türleri olarak zikredilenleri "el-mümkünül-âmm" ve "el-mümkünül-hâsse" terminolojisi içinde tarif eder.

İbrahim Emiroğlu müttekaddim ve mütêâhhir mantıkçılar arasındaki farklara temas ederken müttekaddimin dönemi mantıkçıların vücûb, imkân ve imtinâ' (imkânsızlık) türlerine ait modalite anlayışının İbn Sinâ'nın (ö. 428/1037) değerlendirmeleriyle uyumuna dikkat çekmiştir. Emiroğlu "Yokluğu mümkün olmayan, nisbetin konudan ayrılmasının mümkün olmaması" şeklinde tanımladığı zorunluluğun zâtî ve gayrî şeklinde ikiye ayrıldığını ifade etmiştir. Zâtî zorunluluğa insanın nâtık oluşunu örnek gösterip, buradaki nâtık oluşun insana nispetinin zâtî açıdan zorunlu olduğuna yer vermiştir. Emiroğlu "Bir şeyin kendisinin ne varlığını ne de yokluğunu gerektirmemesidir. Yani var olma durumu da yok olma durumu da eşit düzeyde olandır" şeklinde tanımını yaptığı imkânın, imkân-ı hâss ve âmm şeklinde ikiye ayrıldığını belirtir. İmkân-ı hâss için varlık ve yokluğun ikisinin zorunluluğunun olumsuzlanması; imkân-ı âmm içinse sadece var olma ya da yok olma açısından tek yönlü zorunluluğun olumsuzlanması tarifini yapmıştır. İmkânsızlığın ise zâtının yokluğunun zorunluluğu olduğunu söylemiştir.⁸⁸ Muhammed Rıza el-Muzaffer (1904-1964) de modal önermelerin maddelerini incelerken benzer açıklamalara yer vermektedir.⁸⁹

Yukarıda yer verdiğimiz kaynaklar konuyu birbirinden bağımsız işlemiş ve haber ile bu imkân türlerini ilişkilendirmemiştir. Ancak Molla Hüsrev'de gördüğümüz üzere bu ilişkiye yer veren ve yukarıdaki yaklaşımı doğrulayan ilişkilendirmelere dikkat çeken kaynaklar da vardır. Bunların başında Kefevî'nin (ö. 1095/1684) *el-Külliyât*'ı gelmektedir. Kefevî, taraflardan birinden zaruretin kaldırılmasını imkân-ı 'âmm; her iki taraftan kaldırılmasını imkân-ı hâs şeklinde tanımladıktan sonra zâtî imkânın aklın mümkün görme anlamında olduğunu, varlığı tasavvur edildiğinde (varsayıldığında) herhangi bir muhâl/mümteni'/imkânsızlığı gerektirmeyeceğini söyler.⁹⁰ Kefevî haberi anlattığı uzun içerikler arasında buradaki ilişkiyi gösteren ifadeler de yer vermiştir. Birçok haber tanımı içinden haberin zâtı gereği doğruluğu ve yalanlığı kabul eden bir kelim şeklinde bir tarif zikreder.⁹¹ Devamında ise haberin sadece zâtına ve sûretine nazaran doğruya ve yalana ihtimal taşıyan bir şey olduğunu söyler. Haberin zâtı açısından zorunlulukla ya da imkânsızlıkla değil imkân ile ilişkili olduğunu anlatarak, başka durumlar söz konusu olduğunda bu iki ihtimalden birine hükmedileceğini belirtir.⁹²

Senûsî (ö. 895/1490) mantık terminolojisindeki imkân türlerinin kelâm ilminde karşılaşılan formuna işaret etmiştir. Buna göre o, imkân türleri içinde mantıkçıların terminolojisindeki imkân-ı hâssın (el-mümkünül-hâsse) kelâmcıların terminolojisindeki el-câizül-aklî ile eş anlamlı olduğunu söyler.⁹³ Senûsî, hükmü bir durumun olumlanması ya da olumsuzlanması şeklinde tarif ettikten sonra şer'î, âdî (tecrûbî) ve aklî şeklinde üç kısma ayırır. Aklî hükmün

⁸⁴ Semerkandî, *Kıstâsü'l-efkâr -Düşüncenin Kıstası Eleştirmeli Metin-*, 210-213.

⁸⁵ Mes'ud b. Ömer b. Abdullah Sa'deddin et-Teftâzânî, *el-Makâsîd*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 182-183.

⁸⁶ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 249.

⁸⁷ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 249.

⁸⁸ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 119-124.

⁸⁹ Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan vd. (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 118-119.

⁹⁰ Ebû'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyâtü'l-mu'cemü fi'l-mu'talaḥâtî ve'l-furûḡi'l-lügaviyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 185.

⁹¹ Kefevî, *el-Külliyât*, 415.

⁹² Kefevî, *el-Külliyât*, 416.

⁹³ Ebû Abdullah Muhammed es-Senûsî, *Şerḥü'l-mukaddimât* (Şam: Dâru't-Takvâ, 1441), 145.

“vücüb, imkân ve imkânsızlık” kısımlarına sahip olduğunu; yokluğu akılda tasavvur edilemeyenin vacib; varlığı akılda tasavvur edilemeyenin imkânsız; varlığı ve yokluğu tasavvur edilebilenin ise mümkün olduğunu söyler.⁹⁴ Senûsi aklı hükümle ilgili benzer açıklamaları başka eserlerinde de sürdürmektedir.⁹⁵ Senûsi’nin daha geniş olan diğer bir eserinde mütevâtir hakkındaki açıklamaları, İcî ve Teftâzânî gibi müelliflerle paraleldir. O, “...Bu durum, ortaya çıkması mümkün olup duyuyla algılanabilen şey hakkında, aklın yalan üzerinde birleşmelerinin imkânsızlığına kesin hükmettiği kalabalık bir topluluğun haber vermesiyle gerçekleşir”⁹⁶ sözlerine yer vermektedir.

Senûsi’nin öğrencisi ve *Ümmü’l-berâhîn* şârihi Tilimsânî (ö. 897/1491), bir şeyi olumlamak ya da nefyetmek dediği aklı hükümler arasında aklın varlığına hükmedip olumsuzlanması mümkün olmayı vacib, aklın varlığını mümkün görmeyip, olumsuzlanmasına hükmettiği şeyi müstahîl, varlığının ve yokluğunun akılda mümkün olan şeyin ise câiz, diğer adıyla mümkün olduğunu söyler. Daha sonra bunların bedihî ve nazarî şeklinde ikiye ayrıldığını söyleyerek, “Bir, ikinin yarısıdır” önermesini bedihîye, “Bir dördün yarısıdır” önermesini ise imkânsıza örnek verir.⁹⁷

Osmanlı’nın son dönem kelâm literatüründe aklı hükümler hakkındaki anlatılar Senûsi’nin sunumlarına yakın bir seyirdedir. Senûsi’nin de belirttiği üzere mantıktaki imkân-ı hâss ile kastedilen kelimelerin aklı imkân (aklen mümkün) hükmü olduğundan bundan sonra aklın hükümlerine dair açıklamalara temas etmek konunun kelâmdaki yönünü göstermesi açısından önemlidir.

Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912) vücüb-i aklıyi “bir hükmün sübûtu zarûri olmak, hilâfi mümkün olmamak” şeklinde tarif ettikten sonra ikinin dördün yarısı olmasını örnek verir. İmtinâ-i aklıyi (aklen imkânsız) ise bir hükmün intifâsı (yokluğu) zarûri olmak, sübûtu (varlığı) mümkün olmamak şeklinde tarif edip, müstahîl ile aynı anlama geldiğine dikkat çektikten sonra üçün onun yarısı olması örneğini vermiştir. Cevâz-ı aklı dediği aklen mümkünü ise sübûtu (varlığı) ile intifâsının (yokluğunun) her birini kabul etmek, hangisi farz edilirse mümkün olmak şeklinde tarif etmiştir. Böyle olan hükme câiz-i aklı denildiğini belirttikten sonra havanın bulutlandığında yağmur yağması, demir ve taşın altına dönüşmesi gibi durumları örnek vermiştir. Ardından bu durumların zatında mümkün olduğunu, varlığı varsayıldığında muhâl-i aklinin gerekmediğini belirtmiştir.⁹⁸

Osmanlı’nın son dönem müelliflerinden Babanzâde Mustafa Zihni (1849-1929) *Savâbü’l-keâm*’da Manastırlı’ya yakın açıklamalara yer vermiştir.⁹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen de aklı hükümlere değinir. İki sayısının dördün yarısı olduğu örneğini vücüb-i aklı için verir. Dört sayısının on sayısının yarısı olmasını mümteni-i aklı ve müstahîl için örnek vermiştir. Hem varlığı hem de yokluğu mümkün olan şeye câiz-i aklı dedikten sonra Manastırlı’nın havanın bulutlandıktan sonra yağmur yapması ile demirin altına dönüşümü örneğini zikretmiştir.¹⁰⁰

Buraya kadarki açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, zâtî vücüb ile zâtî imkânsızlık birbirinin karşıtıdır. Buna göre bütünün parçasından daha büyük olduğu, dairenin dörtgen değilliği gibi önermelerin doğruluğu zâtî açıdan zorunlu iken bütünün parçasından küçük olduğu ya da dairenin dörtgen olduğu ve iki çelişik yargının aynı şey hakkında aynı anda geçerli olduğu hükümleri zâtî açıdan imkânsızdır. Yine birin ikinin yarısı olması aklen zarûri; birin üçün yarısı olması ise aklen imkânsız türlerine dair örneklerdir.¹⁰¹ Netice itibarıyla aklın vücüb, imkân ve

⁹⁴ Senûsi, *Şerhu’l-mukaddimât*, 112-113.

⁹⁵ Ebû Abdullah Muhammed es-Senûsi, *Şerhu akîdeti’l-vüşâ* (Şam: Dâru’t-Takvâ, 1441), 88.

⁹⁶ Ebû Abdullah Muhammed es-Senûsi, *Şerhu akîdeti’l-kübrâ el-müsemma ‘umdet ehlî’t-tevfîk ve’t-tesdîd* (Şam: Dâru’t-Takvâ, 1441), 135.

⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed et-Tilimsânî, *Ümmü’l-berâhîn ve yelîhâ Şerhu Ümmi’l-Berâhîn*, thk. Tilimsânî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009), 55.

⁹⁸ İsmâil Hakkı Manastırlı, *Telhîsu’l-keâm fî berâhîni ‘akâidi’l-İslâm* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1322), 28-29.

⁹⁹ Mustafa Zihni, *Şavâbü’l-keâm fî ‘akâidi’l-İslâm* (Mahmud Bey Matbaası: Dersaadet, 1327), 18-19.

¹⁰⁰ Bilmen, *Muvazzâh ‘ilm-i kelâm*, 109-110.

¹⁰¹ Gazzâlî şârihi Rezûk (ö. 899/1493) zâtî imkânsızlığın altı adet olduğunu söyledikten sonra bazılarının bunları "عجل وقب" sözündeki altı harfle bir araya getirdiklerini belirtir. Bunlar şunlardır: "عرو المحال" mahallin geri dönmesi), "جمع الضدين" (iki zıddın birleşmesi), "الزوم الدور والتسلسل" (devir ve teselsülün gerekli olması), "وقوع مالا" (hasrın- "يبتاهي" (sonsuz olanın meydana gelmesi), "قلب الحقائق" (hakikatlerin dönüşmesi), "بطلان الحصر" (hasrın-

imkânsızlık şeklinde üç hüküm verdiği; zâtî açıdan aklen imkânsızlıkta (mümkün görmeme) tasavvurunun mümkün olmaması, tasavvur edildiğinde açık bir çelişkinin doğmuş olması gibi özellikler bulunduğu dikkat edilmelidir.

4. Mütevâtir Haberdeki Ontolojik İmkân ve Epistemolojik İmkânsızlık

Haberin zâtî gereği doğru veya yalan olabilme ihtimalinin zâtî imkân dâhilinde olması, aslında İslâm düşünce tarihinde erken dönemlerden itibaren rasyonel bir temele oturtulmuştur. Bu mantıksal zeminin (zâtî imkânın) en açık ve ilk örneğini Nazzâm'ın mütevâtir habere yönelttiği itirazın kurgusunda görmekteyiz. Nazzâm, bireylerin yalan söyleyebilmesinden hareketle toplulukların da yalan söyleyebileceğini belirtirken¹⁰² aslında meselenin ontolojik boyutuna (zâtî imkâna) dikkat çekmiş ve yalan ihtimalini düşünmenin hiçbir mantıksal/aklı çelişki barındırmadığını (imkân-ı hâss) belirtmişti. Ancak erken dönem tartışmalarında sonraki dönemde karşımıza çıktığı şekliyle konunun mantıktaki imkân türleri üzerinden tartışıldığını söylemek ise mümkün değildir. Buna karşın Nazzâm her ne kadar bu zâtî imkânın gerçekleşmesini engelleyen âdet (tecrübe) unsurunu dikkate almamış olsa da; onun bu açıklamaları, mütevâtir haberin ontolojik/aklı olarak muhâl veya mümteni' olmayacağına temas eden ilk döneme ait ve son derece sağlam bir rasyonel argüman sunmaktadır. Bu durum aslında sonraki döneme ait kaynakların tariflerinde yer alan "âdeten" vurgusunun arka planını da aydınlatmaktadır. Nitekim Nazzâm'ın mütevâtir habere zâtî (ontolojik) açıdan yalan olma imkânı tanıyan rasyonel yaklaşımına karşılık diğer âlimler; âdeten imkânsızlık vurgusuyla haberin yalan olmama durumunu netleştirip ontolojik imkân yerine epistemolojik imkânsızlığı öne çıkarmış görünmektedir.

Nazzâm'ın mütevâtir haberle ilgili açıklamalarını haberin bu zâtî imkânını devam ettiren formattaki sunumlarını aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

"İnsan topluluğunun haberi doğrudur."

"İnsan topluluğunun haberi doğru değildir."

"İnsan topluluğunun haberi yalandır."

"İnsan topluluğunun haberi yalan değildir."

Bu önermelerin her biri zâtî anlamda tasavvuru aklen mümkün yargılar olup herhangi biri zâtî açıdan yani aklen ne zorunlu ne de imkânsızdır.

Mütevâtir haberi nakleden topluluğun yalan üzere birleşmelerini aklın mümkün görmemesi durumunu, ontolojik bağlamda "aklen/zâtî muhâl, müstahil veya mümteni" kavramlarıyla nitelenmek isabetli değildir. Haberin zâtında yer alan bu yalan olma ihtimali (aklı imkân), zâtî bir çelişkiden dolayı değil, nesnel gerçeklikte tecrübenin buna izin vermemesinden (âdetten) doğmaktadır. Bu sebeple âlimlerin bir kısmı söz konusu akli durumu isabetli bir şekilde "âdeten" kaydıyla açıklamışlar ve meselenin zâtî (aklı) bir imkânsızlık değil, epistemolojik (âdeten) bir imkânsızlık olduğuna; aşağıda geleceği üzere aklen muhâl olmak ile aklın âdeten mümkün görmemesi şeklinde aklın iki tarzlı işlevinin gözden kaçırılmaması gerektiğine işaret etmişlerdir.

Bundan dolayı aklen imkânsız/müstahil nitelenmesine yer veren Sadrüşşeria'ya Teftâzânî'nin yazdığı şerhte bizim tartıştığımız hususun oldukça dakik ve teknik bir sunumla yer bulması dikkat çekicidir. Teftâzânî Sadrüşşeria'nın "aklen imkânsız" ifadelerini, buradaki aklen imkânsızlığın "aklı imkânın, ortadan kalkması/selb-i imkân manasında olmadığını, yalan üzerine ittifak etmeyecekleri için aklın kesin bir şekilde hükmetmesi" anlamında olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³

Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'akâ'id*'deki ifadeleri sonraki literatürde aklın mümkün görmemesinin keyfiyetine dair bazı açıklamaların yapılmasına alan açmış görünmektedir. Aslında bu makalede tartışılan hususun gelenekte Teftâzânî'nin ifadeleri üzerinden derinleştirildiği hissedilmektedir. *Şerhu'l-'akâ'id* üzerine oluşan literatürün bir kısmında bu konuya değinilmemiştir.¹⁰⁴ Bununla beraber Siyalkütî (ö. 1067/1657), Kefevî (ö. 1174/1761) ve Ferhârî

sınırlamanın geçersizliği). Geniş bilgi için bk. Ebû Abbâs Ahmed Rezûk el-Fâsî, *İğtinâmü'l-fevâid fî şerhi kavâ'idü'l-'akâ'id* (Kuvayt: Dâru'd-diyâ', 1436), 33.

¹⁰² Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât* 286.

¹⁰³ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/4.

¹⁰⁴ Muslihuddin Mustafa el-Kesteli, *Hâşiyetü'l-Kesteli 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id* (Dersaadet: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye Matbaası, 1326), 34; Ebû İshâk el-İsferâyîni İsmâ'üddin, "Hâşiyetü 'İşâm 'alâşerhi's-Sa'd 'ale'l-

(ö. 1239/1823) konu hakkında kısa ve önemli açıklamalara yer verirler. Siyalkûti'nin açıklamaları konuyu oldukça açık bir noktaya çekmekte ve yukardaki çıkarımlarımızın doğruluğunu daha güçlü hale getirmektedir. Siyalkûti, aklın mümkün görmeme durumu hakkında burada kastedilenin aklın imkânının ortadan kaldırılması/selbi “سلب تجويز العقل” anlamında olduğunu belirtir. Ancak akli imkânın yokluğunun/ademinin “عدم الإمكان العقلي” kastedilmediğini ifade eder. Adem-i imkân-ı akli dediği tam olarak aklen muhâl/imkânsız/mümteni' şeklinde literatürde sıkça ifade edilen durumdur. Bu iki ifadeden selb-i tecvîz'i-akli, akli (zâtî) imkânı sürdüren bir yapıdadır. Ancak adem-i imkân-ı akli, akli imkânı yok sayan ve zâtî imkânsızlığı gerektiren bir ifadedir.¹⁰⁵ Konunun hem Teftâzânî'ye haşiye olarak tartışılması hem de çözümü için Siyalkûti tarafından *Telviḥ*'e yönlendirilmesi oldukça dikkat çekicidir. Siyalkûti yukarıda *Telviḥ*'ten yaptığımız açıklamalara yönlendirerek Teftâzânî'nin kastını yine onun metni üzerinden netleştirmiş olmaktadır. Dolayısıyla Siyalkûti'nin de bu konuda aklın âdeten imkânsızlığa hükmettiğine dair içeriği öne çıkardığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Yine kendisinin bunu aklın hükümleri içinde tartışması da kayda değerdir.

Teftâzânî'nin *Şerḥu'l-'akā'id*'deki ifadelerinin aklen imkânsız çağrıştıracak şekilde olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim Teftâzânî burada da aklın fâil konumunda olduğu bir formda aklın mümkün görmediğini belirtmiştir. Aklen mümkün olmamak aslında aklen imkânsız olmak anlamına gelirken, aklın bir şeyi mümkün görmemesi/mümkün olmadığına hükmetmesi ise bundan farklıdır. Zira Teftâzânî'nin *Şerḥu'l-'akā'id*'de devam eden açıklamalarında buradaki aklın konumunun âdeten mümkün görmeme ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Ferhârî, Teftâzânî'nin “Akıl onların ittifaklarını câiz görmez” ifadesini “Çünkü anlaşmanın/birleşmenin zihinde tasavvuru imkânsız değildir, aksine vâki'dir. Zira bir şeyin imkânsız olduğuna ancak o şeyi tasavvur ettikten sonra hükmedebilirsin” diye açıklamıştır. Ferhârî, bu düşünceye yöneltilecek bir itiraza cevap verirken “Biz, onların yalan söylemesinin aklen imkânsız (aklen muhâl) olduğunu kastetmiyoruz; bilakis akıl, diğer yakîniyyât-ı âdiyyede olduğu gibi, onların doğruluğuna kesin olarak hükmeder. Zira sen, bu eşeğin bir deve olmadığını kesin olarak bilirsin ve aklının, -mümkün olsa bile- bunun zıddına hiç yönelmediğini görürsün”¹⁰⁶ ifadeleriyle konuyu detaylandırır. Dolayısıyla Ferhârî, aklın mümkün görmemesi ile kastedilenin zâtî imkânsızlık anlamında aklen muhâl/mümteni' olmadığını; bilakis aklın imkânsızlığa âdeten hükmetmesinin kastedildiğini açıkça söylemektedir. Diğer bir muhaşşî Kefevî de mütevâtir haberin tanımındaki yalan üzere birleşmelerinin tasavvur edilememesinden muradın âdet açısından imkânın yokluğu (ademü't-tecvîz) olduğunu söylemektedir.¹⁰⁷

Osmanlı'nın önemli isimlerinden Molla Hüsrev'in “...aklın, zâtî imkân açısından bakıldığında mümkün görse de âdeten yalan üzere bir araya gelmelerini yani birleşmelerini, mümkün görmediği bir topluluk...”¹⁰⁸ şeklindeki ifadeleri aklın âdeten mümkün görmemesinin kastedildiğini, zâtî açıdan ise mümkün olduğunun bilindiğini; dolayısıyla mütevâtir haberin yalanlığı konusunda ontolojik imkânın dikkate alınıp, epistemolojik imkânsızlığın âdet ile ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Teftâzânî zarûrî bilgiler arasında kesinlik açısından fark bulunmamasına yönelik bir varsayıma dayanan tenkide temas eder. Buna göre muhalifler zarûrî bilgi arasında kesinlik farkı bulunmaması gerektiğini iddia etmiş ve buna da birin ikinin yarısı olduğu yargısıyla İskender adlı bir kralın tarihte yaşadığı bilgisi arasında mukayese yapmıştır. Bu mukayese sonucunda birin ikinin yarısı olduğuna dair bilginin İskender'in tarihsel varlığına dair bilgidan daha kesin ve güçlü olduğunu ileri sürerek, vücûb-i akli içinde zikrettiğimiz örnek ile mukayese edip böyle bir zarûrîlik olmadığını söylemişlerdir. Teftâzânî ise zarûrî bilgiler arasında kesinlik düzeyi açısından farklılık bulunduğunu belirterek farklılık olmaması gerektiğine dair kanaatin doğru olmadığının altını çizer. Zarûrîler arasında âdet açısından farklılıklar ile hükümlerin taraflarını

'Akā'id-i'n-Nesefiyye", *Şurūḥ ve ḥavāṣṣiyū'l-'Akā'id-i'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrut: Dārū'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434), 2/246-248.

¹⁰⁵ Abdülhakim Siyalkûti, “Ḥāṣiyetü Abdilhakim es-Siyalkûti 'ale'l-Ḥayālî", *Şurūḥ ve ḥavāṣṣiyū'l-'Akā'id-i'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrut: Dārū'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434), 2/355.

¹⁰⁶ Abdülaziz el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, thk. Okan Kadir Yılmaz (İstanbul: Dârü Yâsin, 2012), 100.

¹⁰⁷ Muhammed el-Kefevî el-Akkirmânî, “Ḥāṣiyetün 'alâ Şerhi 'Akā'id-i'n-Nesefi li't-Teftâzânî", *Şurūḥ ve ḥavāṣṣiyū'l-'Akā'id-i'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrut: Dārū'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434), 2/350.

¹⁰⁸ Mola Hüsrev, *Mirkâtü'l-vuşûl*, 1018-1019.

tasavvur sebepleriyle farklılığın bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁹ Aslında Teftâzânî'nin burada temas ettiği şey, aklın bir şeyi zâtî açıdan zorunlu görmesi ile âdeten zorunlu görmesinin farklı düzeylerde olabileceğidir. Dolayısıyla mütevâtir haberdeki aklın mümkün görmemesi ile kastedilenin, çelişgi tasavvur edilemeyen türden bir imkânsızlıkla ilişkilendirilmesi mümkün değildir. Teftâzânî bu eleştiriyi reddederken aslında birin ikinin yarısı olduğu bilgisinin akli zarûretinin haber-i mütevâtirdeki aklın mümkün görmemesi ile akalası olmadığını ifade etmiş olmaktadır.

Mütevâtir haberin tarif ve şartlarına dair literatürde görülen farklılığın ve karışıklığın en ilgi çekici örneği, Osmanlı son döneminin iki önemli ismi Sırrı Paşa ile Çerkeşizâde Mehmed Tevfik (1826-1901) arasındaki tartışmada karşımıza çıkmaktadır. Sırrı Paşa *Naqdü'l-kelâm* isimli eserinin 1302 tarihli ilk baskısında mütevâtir haber konusunda bizim makalede gündem ettiğimiz “aklın mümkün görmeme” durumunu zâtî imkânsızlık ile ilişkilendirmiştir. Çerkeşizâde ise bu nitelemeyi tenkit edip orada kastedilen zâtî imkânsızlık olmadığını; imkân-ı zâtî ile ilişkili olduğu için burada aklın mümkün görmemesinin âdeten kaynaklandığını belirtmiştir.

Sırrı Paşa, “Kizb üzerine ittifaklarını akıl tecviz etmeyen cemm-i ğafirin şهادetiyle sâbit olan haberdur.” şeklinde mütevâtir haberi Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'id*'inden çevirerek tarif etmiş; “...muhibirlerin kizb üzerine ittifakları aklen muhal olmak” şeklinde bir açıklamaya ise şartları arasında yer vermiştir.¹¹⁰ Tevfik Efendi “...Hâlbuki haber-i mütevâtirin ta'rifinde zikr olunan muhâlden murâd muhâl-i 'âdidir. Ya'nî bir cemm-i ğafirin kizb üzerine içtimâ'nın imkân-ı zâtisi varsa da 'adem-i ittifakları 'âdet-i müstemirredendir demektir. Yoksa muhâl-i 'akli değildir. Ya'nî bir kavmin kizb üzerine ittifaklarının imkân-ı zâtisi yoktur, demek değildir...”¹¹¹ şeklinde eleştiri yöneltmiştir. Sırrı Paşa ise daha sonraki baskılarında bu ifadeyi âdeten mümteni' ve muhâl olmak şeklinde tashih etmiştir.¹¹²

Sırrı Paşa'nın mümkün görmemeyi aklen zâtî imkânsızlık şeklinde anlaması bizim makalemizin çıkış noktasının haklılığını göstermektedir. Ontolojik imkân ile epistemolojik imkânsızlık ve âdeten kaydı literatürde açık olmasına rağmen kaynaklara vukûfiyeti olan Sırrı Paşa gibi bir ismin dahi bu durumu gözden kaçırmış olmasını dikkate aldığımızda, yanlış anlaşılmanın literatürde halen devam ettiği görülmektedir. Nitekim Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet dönemi kelâm literatüründeki kaynaklarda gördüğümüz üzere konu hem aklın hükümleri ile ilişkilendirilmemiş hem de birçok araştırmacı konuyu Sırrı Paşa'nın yaptığı gibi “aklen muhâl ve mümteni” yani “aklen imkânsız olmak” şeklinde sunmuştur.

Sonuç

Bu çalışma, İslâmî epistemolojinin asli unsurlarından biri olan mütevâtir haberin tarifinde geçen “yalan üzere birleşmenin imkânsızlığı” nitelemesini ontolojik ve epistemolojik çerçevede analiz etmiştir. Yapılan analizler neticesinde öne çıkarılabilecek bazı bulgulara ulaşılmıştır. Metinlerin içeriklerine dair betimsel analizler, “âdeten mümkün olmama” şeklinde değerlendirmenin daha yaygın bir kanaat olduğunu göstermiştir. İmkânsızlığın mahiyetinin haberin zâtî gereği akli imkânsızlık değil, âdeten imkânsızlık kategorisinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Haberi nakledenlerin bireysel olarak yalan söylemesi aklen mümkün olmasına karşın, büyük bir topluluğun yalan üzerinde birleşmesi âdet açısından imkânsız görülmektedir.

Araştırma Sadruşşeria'nın “aklen müstahil” ifadesini Teftâzânî'nin şerhleri ile akli hükümler ya da imkân türleri ile ilişkilendirerek konuyu âdeten imkânsızlık vurgusundaki ontolojik ve epistemolojik ayrıma yönlendirip daha güçlü kıldığını ortaya çıkarmıştır. Klasik dönemde karşılaştığımız bu ayrımın Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet dönemi müelliflerinin büyük bir kısmı tarafından gözden kaçırıldığı saptanmıştır. Literatürün önemli bir kısmında konunun ontolojik imkân boyutuna dikkat edilmeden “aklen muhâl, müstahil, mümteni", imkânsız” kavramlarıyla değerlendirilmeye devam ettiği gözlemlenmiştir. Makale mütevâtir haberi salt nakil ve tarif konusu olarak incelememiş, zâtî imkân (ontolojik imkân) ile âdeten imkânsızlık

¹⁰⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*, 19-20.

¹¹⁰ Sırrı-i Giridi, *Naqdü'l-kelâm fî 'akâ'id-i'l-İslâm*, 1302, 24.

¹¹¹ Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi, *Behcetü't-tarf fî 'ilmi's-sarf* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308), 221; Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi, “Şerh-i Akâid-i Nesefî Tercümesi'ndeki Sehih ve Hatalara Dair”, çev. Hikmet Akpur, *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i*, ed. Recep Alpyağlı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 1260.

¹¹² Sırrı-i Giridi, *Naqdü'l-kelâm fî 'akâ'id-i'l-İslâm*, 1310, 25; Sırrı-i Giridi, *Naqdü'l-kelâm fî 'akâ'id-i'l-İslâm* (Dersâadet: Bâb-ı Âli 52 Numaralı Matbaa, 1324), 25.

(epistemolojik imkânsızlık) şeklinde aralarındaki mantıksal ilişkiyi temellendirip literatüre katkı sunmaya çalışmıştır. Böylece kelam, usûl-i fıkıh ve mantık disiplinleri arasındaki metodolojik ilişkiye de dikkat çekmiştir.

Bu çalışma, literatürde göz ardı edilen ontolojik imkân (zâtî) ile epistemolojik imkânsızlık (âdeten) ayrımını temel bir ilke şeklinde tespit etmiştir. Çalışmanın temel bulgusu şudur: Klasik dönemden sonra, özellikle Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet dönemi çalışmalarında bu iki kavramsal alanın birbirine karıştırılması, mütevâtir haberin değerlendirilmesinde metodolojik bir bulanıklığa yol açmıştır. Disiplinler arası ilişkiye dair analizimiz ise mantıktaki imkân kategorileri, kelamın ve usûl-i fıkıhın haber tasnif ve tarifinde kurucu bir etkiye sahip olmuştur. Dolayısıyla makale, sadece bir kavram tashihi yapmamış, aynı zamanda kelam, usûl ve mantık arasındaki o eski metodolojik sürekliliğin nasıl yeniden kurulabileceğine dair bir yol haritası sunmuştur.

Teftâzânî, Molla Hüsrev, Siyalkûtî, Güzelhisârî, Seyyid Bey gibi güçlü isimlerin konuyu zâtî açıdan imkân ile ilişkilendirmeleri ve âdeten imkânsızlığa dikkat çekmeleri, yalan üzere birleşmenin imkânsızlığı hakkında ontolojik imkân ile epistemolojik imkânsızlık ayrımına dair bulgumuzu daha güçlü kılmıştır. İlâveten Sırrı Paşa ile Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik arasındaki tartışmanın, bu terminolojik hatanın tarihteki en somut örneği olabileceği fark edilmiştir. Sırrı Paşa'nın başlangıçta "aklen muhâl" şeklinde sunduğu şartı, Tevfik Efendi'nin tenkitlerinden sonra "âdeten muhâl" şeklinde düzeltmesi, konunun zâtî imkân ile ilişkili olduğunun ve aklen değil âdeten imkânsızlığın kastedildiği bulgumuzu teyit etmiştir.

Ulaşılan sonuçlar, akademik çalışmalar ile ders materyallerinde mütevâtir haberi tarif ederken Molla Hüsrev'in tarifine de yansıdığı üzere "aklın, zâtî açıdan mümkün görse de âdeten yalan üzere birleşmelerini mümkün görmediği (imkânsız gördüğü) bir topluluğun verdiği haber" şeklindeki tarifi haberin ontolojik imkânını ile epistemolojik imkânsızlığını yansıtmaması, kavramsal birliği sağlaması açılarından literatürde tercih edilmesini teklif etmektedir.

Kaynakça | References

- Ahmed Cevdet. *Mi'yâr-ı sedât*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303.
- Akkirmânî, Muhammed b. Hamid el-Kefevî. "Hâşiyetün 'alâ Şerhi 'Akâ'idî'n-Nesefî li't-Teftâzânî". *Şurûh ve havâşiyü'l-'Aķâidi'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434.
- Ali Sedâd. *Mizânu'l-'ukûl fi'l-mantık ve'l-uşûl*. b.y.: y.y, ts.
- Âmidî, Ebû'l-Hasan Seyfeddin. *Gâyetü'l-merâm fî 'ilmi'l-keîâm*. thk. Hasan Mahmûd Abdülhamid. Kâhire: el-Cumhuriyetü'l-Arabîyyetü'l-Müttahide el-Meclisü'l-A'lâ li Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 1391.
- Apaydın, H. Yunus. "Mütevâtir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/308-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ardoğan, Recep. *Delillerden Temellere SistematiK Kelam ve Güncel İnanç Soruları*. İstanbul: Klm Yayınları, 2016.
- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *SistematiK Kelâm*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Aydın, Ali Arslan. *İslâm İnançları ve Felsefesi (Tevhid ve Kelâm) (Genel Bilgiler ve İlâhiyyât)*. Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1964.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir. *Uşûlu'd-dîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928.
- Bâkılânî, Kâdi Ebû Bekir b. Tayyib. *Temhidü'l-evâil fî telhîsi'd-delâil*. thk. 'İmâdüddin Ahmed Haydar. Lübnan: Müessetü'l-Kütübî's-Sekâfe, 1987.
- Bedir, Murtaza. *İslâm'ın Yolu: Sünnet*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi. *Ehl-i sünnet*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Hukûki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Muvazzah 'ilm-i kelâm*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339.
- Buhârî, Alâeddin Muhammed b. Muhammed. *Risâletün fî'l-i'tikâd*. thk. Şa'id Abdulla'tif Fûde. Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, t.y.

- Câhız, Ebû Osmân. “el-Me’âş ve’l-meâd”. *Resâilü’l-Câhiz*. Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 1964.
- Cessâs, Ahmed b. Ali. *el-Fuşûl fi’l-uşûl*. thk. Acil Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Matbaatü’l-Mevsûati’l-Fıkhiyye, 1414.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu’l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü’t-Ta’rifât*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar’âşlî. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Cüveynî, Ebû’l-Me’âli Abdülmelik. *el-Burhân fi usûli’l-fıkıh*. thk. Salah b. Muhammed b. Uveyda. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, Ebû’l-Me’âli Abdülmelik. *Kitâbü’l-İrşâd ilâ kavâ’i’l-edille fi usûli’l-i’tikâd*. thk. Es’ad Temim. Beyrut: Müessesetü Kütübi’s-Sekâfe, 1985.
- Çağlayan, Harun. *Kelamda Bilgi Kaynakları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi. *Behcetü’t-ţarîf fi ‘ilmi’s-şarf*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308.
- Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi. “Şerh-i Akâid-i Nesefi Tercümesi’ndeki Sehih ve Hatalara Dair”. çev. Hikmet Akpur. *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlâlin Mantikî Yapısı -İlk Dönem Sünni Kelam Örneği-*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Düzgün, Şaban Ali. “Bilgi”. *Sistematiik Kelam*. ed. Ahmet Akbulut. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 5. Basım, 2011.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Eraslan, Abdulvasıf. “Kâdî Abdülcebbar’da Mütlevâtir Teorisi”. *Kader* 17/2 (2019), 437-473.
- Eraslan, Abdulvasıf. *Kâdî Abdülcebbar’da Haber Nazariyesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Fâsî, Ebû Abbâs Ahmed Rezûk. *İğtinâmü’l-fevâid fi şerhi kavâ’idi’l-‘akâid*. Kuveyt: Dâru’d-diyâ’, 1436.
- Ferhârî, Abdülazîz b. Ahmed. *en-Nibrâs*. thk. Okan Kadir Yılmaz. İstanbul: Dârü Yâsin, 2012.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-İktîşâd fi’l-i’tikâd*. çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ, İslâm Hukukunun Kaynakları*. çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu’l-Felâsife)*. çev. Cemaleddin Erdemci. Ankara: Vadi Yayınları, 2001.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *Mi’yâru’l-ilm (İlmin Ölçütü -Eleştirmeli Metin)*. çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. “Bilgi”. *Sistematiik Kelam*. ed. İbrahim Aslan vd. İstanbul: Fikir Yayınları, 2024.
- Gürler, Kadir. *Hadis ve Sünnet Anlayışımız*. Ankara: Ay Yayınları, 2017.
- Gürler, Kadir - Koçak, Abdullah. *Sahih mi Değil mi? Adını Sen Koy!* Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2026.
- Güzelhisârî, Mustafa Hulûsî. *Menâfi’u’d-dekâ’ik fi şerhi Mecâmî’i’l-hakâ’ik*. İstanbul: Dâru’t-Tibâati’l Amire, 1288.
- Habbâzî, Celâleddin Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Hocendî. *Kitâbü’l-hâdî fi usûli’d-dîn*. thk. Adik Bebek. İstanbul, 2006.
- Hansu, Hüseyin. *Mütlevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*. Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Kitâbiyât, 2004.

- Harpûti, Abdüllatif. *Tenkîhu'l-kelâm fî 'akâidi ehli'l-İslâm*. çev. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.
- İbrâhîm Nâtîkî. *Risâle-i 'Akâid-i İslâm*. y.y.: Matbaa-i Osmânî, 1300.
- İsâmüddîn, Ebû İshâk İbrâhîm el-İsferâyînî. "Hâşiyetü 'İşâm 'alâ şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye". *Şurûh ve havâşiyü'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm Birinci Kitap*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339.
- Kâ'bî, Ebû'l-Kâsım el-Belhî. *Kitâbü'l-Makâlât ve maahû uyûnü'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansû vd. İstanbul, Amman: Kuramer, Darü'l-Feth, 2018.
- Kâdî Abdülcebbar. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. thk. Muhammed Hızır Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Kâdî Abdülcebbar. *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1974.
- Kahraman, Abdullah. "Şer'i Deliller". *İslam Hukuku El Kitabı*. ed. Talip Türçan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseyinî. *el-Külliyâtü'l-mu'cemü fî'l-muştalahâti ve'l-furûğî'l-lügaviyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.
- Kestelî, Muslihuddin Mustafa. *Hâşiyetü'l-Kestelî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*. 1 Cilt. Dersaadet: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye Matbaası, 1326.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 14. Basım, 2009.
- Koca, Ferhat. *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1996.
- Lâmişî, Ebû's-Senâ Mahmûd b. Zeyd. *et-Temhîd li kavâ'idî't-tevhîd*. thk. Abdulmecid Türki. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995.
- Lâmişî, Ebû's-Senâ Mahmûd b. Zeyd. *Kitabün fî uşûli'l-fıkh*. thk. Abdulmecid Türki. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995.
- Manastırlı, İsmâil Hakkı. *Telhîsu'l-kelâm fî berâhini 'akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1322.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2002.
- Mola Hüsrev, Mehmed b. Ferâmuz b. Ali. *Mirkâtü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl Mir'âtü'l-uşûl fî şerhi Mirkâtî'l-vuşûl*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024.
- Muhammed Rıza Muzaffer. *Mantık*. çev. Necmettin Pehlivan vd. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Ebû'l-Berekât. *Menâru'l-Envâr*. çev. Soner Duman. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Ebû'l-Berekât. *Şerhu'l-'umde fî 'akîdeti Ehli's-sünneti ve'l-cemâ'a (el-İ'timâd fî'l-i'tikâd)*. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2014.
- Nesefî, Ebû'l-Hafs Necmeddin Ömer. "Metnül-'akâid". *Şerhu Ramâzan Efendî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*. Çenberlitaş (İstanbul): Dersaadet-Şirket-i Sâhide-i Osmâniyye, 1419.
- Nesefî, Ebû'l-Hafs Necmeddin Ömer. *Taḥşîlu uşûli'l-fıkh ve tafşîlü'l-makâlât fihâ 'ale'l-vech (Maṭla'u'n-nücûm ve cem'u'l-'ulûm içinde)*. thk. Muhammed Aminof. Taşkent: Dârü Câmîati Taşkent el-İslâmiyye li'n-neşr ve't-Tibâ'a, 2015.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed. *Kitâbü't-Temhîd li kavâ'idî't-tevhîd*. thk. Ceybullah Hasan Ahmed. Kâhire: Dârü't-Tabâati'l-Muhammediyye, 1406.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed. *Kitâbü't-Temhîd li kavâ'idî't-tevhîd*. thk. Ali Tarık Ziyat Yılmaz. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed. *Tabşîratu'l-edille fî uşûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed. *Tevhidin Esasları - Kitâbü't-Temhîd li kavâ'idî't-*

- tevhid*. çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Özdemir, Metin. *İslam İnanç Esasları*. Ankara: Bilay Yayınları, 2017.
- Pezdevî, Sadru'l-İslâm Ebu'l-Yusr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- Pezdevî, Sadru'l-İslâm Ebu'l-Yusr Muhammed. *Ma'rifetü'l-huceci's-şeriyye*. thk. Abdulkadir b. Yâsîn b. Nâsır el-Hatîb. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Pezdevî, Sadru'l-İslâm Ebu'l-Yusr Muhammed. *Uşûlü'd-dîn*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't- Turâs, 2003.
- Sâbûnî, Nüreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. thk. Muhammed Ârûçî. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1434.
- Sâbûnî, Nüreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi uşûli'd-dîn*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dârü'l-Marife, 1969.
- Sâlimî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdusseyyid b. Suayb. *et-Temhid fi beyânî't-tevhid*. thk. Ömür Türkmen. Ankara-Beyrut: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Semerkindî, Ebûbekir Alâeddin. *Mizânü'l-uşûl fi netâ'ici'l-ukûl*. thk. Muhammed Zekî Abdülber. Katar: Matbaatü Doha, 1404.
- Semerkindî, Muhammed b. Eşref el-Hüseyni Şemseddin. *Kıstâsü'l-efkâr -Düşüncenin Kıstası Eleştirmeli Metin-*. çev. Necmettin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Senûsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ömer. *Şerhu akîdeti'l-kübrâ el-müsemma 'umdet ehlî't-tevfîk ve't-tesdîd*. Şam: Dârü't-Takvâ, 1441.
- Senûsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ömer. *Şerhu akîdeti'l-vüştâ*. Şam: Dârü't-Takvâ, 1441.
- Senûsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ömer. *Şerhu'l-mukaddimât*. Şam: Dârü't-Takvâ, 1441.
- Seyyid Bey. *Usûlü Fıkıh Dersleri*. İstanbul: Matbaa-i Hukûkiye, 1328.
- Seyyid Bey, Mehmet. *Usûl-i Fıkıh Cüz'i Evvel Medhal*. İstanbul: Acar Basım, 2024.
- Seyyid Bey, Mehmet. *Usûlü Fıkıh Dersleri I-II*. İstanbul: Acar Basım, 2024.
- Sıgnâkî, Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali. *et-Tesdîd fi şerhi't-temhid*. thk. Ali Tarık Ziyad Yılmaz. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Sırrî-i Giridî. *Nağdû'l-keâm fi 'akâidi'l-İslâm*. Dersaadet: Bâb-ı Âlî 52 Numaralı Matbaa, 1324.
- Sırrî-i Giridî. *Nağdû'l-keâm fi 'akâ'idi'l-İslâm*. Kostantiniyye: Matbaâtü Ebû'l-Ziyâ, 1302.
- Sırrî-i Giridî. *Nağdû'l-keâm fi 'akâ'idi'l-İslâm*. Dersaadet: Mektebü Sanâyi Matbaası, 1310.
- Sırrî-i Giridî. *Şerh-i Akâ'id Tercemesi*. Rusçuk: Mektûb-i Vilâyet-i Celile-i Tuna, 1292.
- Siyâlkûtî, Abdülhakîm. "Hâşiyetü Abdilhakîm es-Siyâlkûtî 'ale'l-Hayâlî". *Şurûh ve havâşiyü'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434.
- Süleyman Sırrı. *İlm-i Kelâmdan Kendü'l-'Akâid nam Risâle-i Nefise*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1315.
- Süleyman Sırrı. *Miftâhu'l-'akâid*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1321.
- Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak. *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 6. Basım, 2010.
- Teftâzânî, Mes'ud b. Ömer b. Abdullah Sa'deddin. *el-Makâşid*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Teftâzânî, Mes'ud b. Ömer b. Abdullah Sa'deddin. *et-Telviḥ ale't-Tavḏiḥ li metni't-tenkih fi uşuli'l-fıkḥ ve ma'ahū et-Tavzīḥ fi ḥalli javāmiḍi't-Tenkih li-Şadri's-Şerī'ati'l-maḥbūbi*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1377.
- Teftâzânî, Mes'ud b. Ömer b. Abdullah Sa'deddin. *Makâşidu'l-keâm fi 'akâ'idi'l-İslâm -Kelâm İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

- Teftâzânî, Mes'ud b. Ömer b. Abdullah Sa'deddin. *Şerhu'l-'Aķidetî'n-Nesefiyye*. thk. Mustafa Merzûkî. Cezayir: Dârü'l-Hüdâ, ts.
- Tilmisânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. İbrahim. *Ümmü'l-berâhin ve yelîhâ Şerhu Ümmü'l-Berâhîn*. thk. Tilmisânî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Tunç, Cihat. *Sistemâtik Kelâm*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Usmendî, Ebû'l-Feth Alâuddîn es-Semerkindî. *Lübâbü'l-kelâm*. thk. M. Said Özarvarlı. İstanbul: İSAM Yayınları, 2005.
- Yavuz, Ali Fikri. "Bilgi". *Sistemâtik Kelâm*. ed. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Yeşilyurt, Temel. "Bilgi Kuramı". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Mustafa Selim. "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 199-223.
- Zekiyüddin Şa'bân. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fıkḥ)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2011.
- Zekiyüddin Şa'bân. *Usûlü'l-fıkḥi'l-İslâmî*. Bingâzî: Câmî'atü Karyunus, 6. Basım, 1995.
- Zihni, Mustafa. *Şavâbü'l-kelâm fî 'aķāidi'l-İslâm*. Mahmud Bey Matbaası: Dersaadet, 1327.

Extended Summary

Derived from the root "و-ت-ر" which lexically means "to make something single or unique," *mutawâtir* is an active participle (ism-i fâil) meaning "successive" or "continuously proceeding." As a technical term, *mutawâtir khabar* is widely defined as a report conveyed by a community whose agreement on a lie is impossible. The nature of the expression "the impossibility of agreeing on a lie" within this definition has paved the way for the subject to be addressed deeply from an epistemological perspective, moving beyond being a mere matter of transmission.

In studies dealing with the subject of mutawatir khabar, there are differing approaches regarding whether the ruling that it is impossible for those who bring the news to lie is inherent/ontological or rational/epistemological. Although there are studies in the literature that address the source of this impossibility, there has not been sufficient discussion about the ontological and epistemological reasons underlying this difference or which approach is more correct. This methodological gap in the literature forms the main starting point of this article.

It is difficult to claim that a technical discussion regarding the nature of the "reason's inability to deem a situation possible" is widespread in kalâm literature. Factors such as the limited content in kalâm books, the overlooking of internal consistency, the lack of sufficient detail on the subject in logic works, and the weak connection established between the issue and the science of usûl seem to have made it difficult to fully grasp the perception of "rational impossibility" in mutawatir khabars, leading to the emergence of different narratives. Consequently, the state of possibility/concordance in the common definition—"a report given by a community whose agreement on a lie is not deemed possible by the reason"—has often been evaluated within the scope of types of essential impossibility, such as "rationally impossible," "rationally absurd," or "rationally inconsistent (muhāl-i aqlî)." However, the internal consistency of this evaluation in relation to its logical foundation has not been sufficiently investigated.

This situation has led to the details of the theory of reports being largely referred to books of Usûl. Indeed, many authors briefly touch upon the definition of a report and then direct the reader to usûl literature for further detail. Although the issue is directly related to the discipline of logic, the "reason's inability to deem it possible" mentioned in the conditions of mutawatir khabars has not been discussed independently in logic books through the categories of necessity (vujûb), possibility (imkān), and impossibility (imtinā). However, not only logicians but also theologians and legal theorists (usûlîs) who aimed to establish the sources of religious knowledge on a solid ground have subjected the issue to an epistemological analysis within this conceptual framework.

This study aims to clarify what is exactly meant by expressions such as "the reason's inability to deem possible," "rational impossibility," and "rational absurdity" found in the definitions of

mutawâtir khabars, how these concepts were transformed in the historical process, and to resolve the experienced terminological confusion. Our research has revealed that there are five different characterizations in the literature regarding the epistemological status of the impossibility of agreeing on a lie. We can group these approaches as follows:

- The situation is directly rationally absurd/impossible/precluded.
- The reason itself finds the situation absurd/impossible/precluded.
- The reason finds the situation customarily (âdatan) absurd/impossible/precluded.
- Purifying the definition of classical elements without including the "rational" or "customary" qualification.

Simply stating that an agreement on a lie is inconceivable without specifying a rational or customary record.

Descriptive analyses we conducted on the content of the texts have shown that the evaluation of the impossibility being "customary" is a more accurate and common opinion. According to the results obtained, this impossibility is not a rational preclusion arising from the essence of the report itself, but rather falls under the category of customary impossibility. That is to say, while it is rationally possible (zâtî imkân) for the individuals conveying the report to lie individually, it is considered impossible for a large community to agree on a lie in terms of custom.

It has been determined that this critical distinction encountered in classical period literature was overlooked by many authors in the period stretching from the late Ottoman era to the Republic era. In a significant portion of the literature, it has been observed that the use of terms like "rationally absurd/impossible" has continued, neglecting the ontological possibility dimension of the matter. This article does not view mutawâtir khabars merely as a subject of transmission and definition; on the contrary, it aims to contribute to the literature by grounding the logical relationship between essential possibility (ontological possibility) and customary impossibility (epistemological barrier). In this respect, the study draws attention to the methodological bridge between the disciplines of Kalâm, Usûl al-Fiqh, and logic.

The fact that authoritative figures such as Taftâzânî, Molla Khusraw, Siyâlkûtî, Güzelhisârî, and Seyyid Bey associated the subject with "essential possibility" and emphasized "customary impossibility" strengthens our findings. Furthermore, the scholarly dispute between Sırrı Paşa and Çerkeşizâde Mehmed Tevfik is the most concrete manifestation of this terminological error in history. Sırrı Pasha's correction of his initial condition of "rationally absurd" to "customarily absurd" following Tevfik Efendi's pertinent critiques confirms our finding that the issue is related to essential possibility and that customary—not rational—impossibility is intended.

In conclusion, the article carries an original value in terms of re-emphasizing that the impossibility in mutawâtir khabars is "customary," linking this to the "essential possibility" reflecting the nature of the report, and grounding the customary impossibility—the epistemological barrier to ontological probability—with rational judgments. In light of the findings, to ensure conceptual unity in both academic studies and teaching materials and to fully express both the ontological and epistemological dimensions of the report, the following definition is proposed: "A report given by a community for whom it is essentially (rationally) possible to lie individually, but whose agreement on a lie is not deemed customarily possible (is deemed impossible) by the reason."